

MILIEU ÉS GYERMEKI LÉLEK

EGY ÚJ MILIEUPSZICHOLÓGIA VÁZLATA

ÍRTA

VÉRTES O. JÓZSEF

19 35.

KÓKAI LAJOS KIADÁSA, BUDAPEST

A m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1932. november hó 17-én tartott magántanári próbaelőadás. (Bővített alakjában.)

(Különlenyomat a „Magyar Psychologiai Szemle” 1935. évfolyamából.)

I. A milieu

Sohasem volt mwgokoltabb a milieunek a lélekre gyakorolt hatásáról beszélni, mint éppen napjainkban, mikor a világ-háború és a nyomában támadt óriási átalakulások az egész emberiséget szinte új alapokra, új fizikai és pszichikai légkörbe tolták át. Más idők járnak ma, mint a háború előtt, átalakult gondolati és akarati világunk, más lett érzelmi életünk. A valós viszonyok, a külső, objektívtényezők megváltoztatták szubjektív világunk egész képét összes tényezőivel egyéfben.

A békeidőknek is voltak nagy és súlyos milieu-problémák, melyeket a 'szociális milieu nevével jelöltek meg, mivel régebben ennek a kérdésnek gerincét csak a társadalmi tényezőben látták. Ma már tudjuk, hogy ez téves álláspont s a szociális ok a milieu-problémának csak részkérdése. Fontos mozanata, de nem a kérdés veleje.

Előadásom be akarja bizonyítani, hogy a milieu tulajdonképpen két részre bomlik: objektív milieure és szubjektív milieuvetületre.

Objektív milieunek — röviden milieunek — nevezem a reális külvilágot, az életet természeti, emberi és kulturális adottságával.

Szubjektív milieuvetületnek tartom az egyén milieualkotását az objektív milieuról; szubjektív képet az objektív világról.

Ez a tétel, melynek elemzésére a II. fejezetben tüzetesen visszatérek, alapja milieupszichológiai elméletemnek.

Rá akarok mutatni a szubjektív milieuvetület vezető voltára; különbséget óhajtanék tenni egybevágó és nem egybevágó, normális és rendellenes, gyermeki és felnőtt milieu és milieualkotás között. Vizsgálat tárgyává teszem az objektív milieu (természet, kultúra, ember) viszonyát a szubjektív milieuvetülethez; kutatom adaequat és inadaequat voltukat; ki sze-

retnérn emelni a szegény gyermek milieukoza antropológiájának és pszichológiájának sajátos voltát; beszélek a milieualkotó típusokról és végül foglalkozom a milieupedagógia és -pszichológia feladatával és kutatási módszereivel.

Mit nevezünk milieunek? A biológusok (126)* szerint a szervezetre ható, nem az öröklést anyagban gyökerező külső befolyások összegét. (88) *Stern W.* (120) a nem szándékos benyomások összességét *milieunek*, az egyén által alakított struktúráit világot pedig *környezetnek* nevezi. *Busemann* (17) milieunek tekinti mindazt, mi az egyénre hat, vagy amit az egyén átél. S itt teljesen *Schelert* (111) követi. (Milieu az, amit átélek.)

Popp (100) nem hatásról beszél, hanem a személy és milieu érintkezéséről. Természetesen az előbbi álláspont közelebb áll az igazsághoz, mert a milieu valóban hatást fejt ki, kölcsönhatást személy és milieu között. *Marbe* (85.) a milieuban a hatások által előidézett eredményeket tartja lényegesnek. A milieu azoknak a „kritikai” tapasztalatoknak az összege, melyek a személyiség átalakítását eredményezik. — Minden ember a világot a maga struktúrájának megfelelően, tehát egyénien éli át (*Spranger*, 118). Vagyis lélek és világ között egyéni vonatkozás van. *Müller-Freienfeh* (91) — kissé erőltetetten, bár nem teljesen megokolatlanul — hét külön világot vesz fel (Innen-, Aussen-, Um-, Mit-, Gegen-, Werk- und Überwelt).

Ha ezt a „hét világot” jól szemügyre vesszük, meg fogjuk érteni, hogy miért ragaszkodunk mi is a *milieu* idegen szavához. A milieu nemcsak külvilágot, környezetet, környező világot, hanem első sorban *belvilágot is jelent*.

Környező világ (Umwelt) alatt az egyénre *kívülről ható* mozzanatok összességét értjük. Ez a világ messze mögötte marad a milieunek. Ezért nem lehet és nem szabad a milieut környezettel vagy külvilággal fordítani. A milieu több tényezőnek az eredője.

Felfogásunk szerint két milieutényező áll egymással szemben. Az *objektív milieu* és a *szubjektív milieuvetület*. A szubjektív milieuvetület alkotó részeihez sorozom nemcsak az objektív külvilág három nevezetes tényezőjének — a természetnek, a kultúrának és az embernek — egyéni vetületét, hanem a környezet akaratlan, igénytelen, meg nem figyelt tényezőit is (a reám ható elektromos, mágneses hatásokat, stb.). Mert minden hatás befolyásolja a szubjektív milieuvetületet és egészen mind egy, hogy ezt percipiáltuk-e valamilyen formában vagy sem.

Minden meghatározással szemben határozott haladást mutat azoknak a szerzőknek a felfogása, kik a belső világot, a lelki életet helyezik a sorban legelsőnek (91, 119). *A szubjektív milieuvetület az emberi elme tevékenységének terméke*.

* A zárójelben levő számok a munka végén levő *Irodalom c.* fejezet számaira utalnak.

II. Szubjektív milieuetület

1. Objektív milieu és szubjektív milieuetület

A milieu nem holt anyag. Milieu és ember szorosban egybe-kapcsolódó két tényező, melyek között állandó kölcsönhatás van. (Milieu-person; *Busemann*). 4 milieut az ember magával viszi; ő a milieu középpontja.

Eddig azt tartották, hogy *A* és *B* egyének külvilága azonos objektív tényezők-mellett egyenlő. *B* külvilága tehát csak annyiban különbözik *A*-étól, hogy ebben *B* alany helyett *A* alany szerepel (100-101). A kérdés azonban éppenséggel nem olyan egyszerű. *A* és *B* szubjektív milieuetülete élesen különbözik egymástól; a szubjektív milieuetület pedig megváltoztatja az objektív milieut. Tehát a két egyén (*A* és *B*) milieuetületi különbségét éppenséggel nem szabad csekélynek tekintenünk.

Arany és *Petőfi* az Alföld objektív milieujét szubjektív milieuetületté alakítják át lelkükben. A nagy magyar síkság valós világát *Arany* festi, *Petőfi* átérzi. A milieu itt lírai, ott epikai háttérből emelkedik ki.

Lelkünkben egy kép tükröződik vissza a környező világról s ez a kép minden leiekben más módon jelenik meg.

Minden ember — mondja *Goethe* — a kész, szabályos, tökéletes világot csak mint egy elemet látja, melyből maga számára egy különös, egy neki megfelelő világot igyekszik teremteni.

A filozófus nyelvén ezt *Schopenhauer* tömören így fejezte ki: a világ az én képzetem. A milieupedagógus (15, 17, 19) pedig így fogalmazta tételét: minden milieu egyéni világ.

Gondoljunk csak arra, hogy a felnőttben és a gyermekben vagy a gazdag és szegény emberben milyen kép tükröződik vissza pl. egy szép szőlőhegy láttán. A gyermek a jó játszóhelyet, a felnőtt a szép vidéket, a gazdag ember a termését, a szegény a munkáért járó napszámot látja.

Fel lehetne vetni azt a kérdést, vajjon az objektív milieu és a szubjektív milieuetület fogalmának a pszichológiába való bevezetése okvetlenül szükséges-e? Nem fed-e a szubjektív milieuetület fogalma a lelkiélet, a tudat, az érdeklődés vagy az emlékezet fogalmát?

A lényeges jegyekben mindenesetre nagy különbségekre bukkanunk.

A milieu adottság. Az *objektív milieu* a külvilág természeti, kulturális, emberi adottsága, a maga reális valójában. A *szubjektív milieuetület* az objektív milieunek bennünk való egyéni visszatükröződése. Ez a befogadás passzív természetű; a reánk ható külvilágot ez a tükör színes, hangos, stb. mozzanataival mégis egyéni módon vetíti vissza. La félicité est dans le goût et non pas dans les choses (*La Rochefoucauld*).

Az objektív milieu a művészen minden külvilági hatást a szépség, a kereskedőben minden benyomást a hasznosság szubjektív milieuvetületében tükröz vissza. Ezek a vetületek a milieu a pszichonóm — át nem élt — hatásai, ellentétben a milieu-élmény pszichonóm hatásaival, melyekben az egyén valamely élmény tartalmát a maga módján „át is éli”.

Ahány ember, annyi egyéni kép a környező világról.

A lelki életnek a szubjektív milieuvetület csak jelentéktelen része. Hiányzik belőle a képzetek intenzitása, a szemléletek élénksége, az emlékezeti munka mozgalmassága és az akarati tendencia tevékenysége.

A tudattal sem azonosítható a szubjektív milieuvetület. A tudat a lelki élményeknek az egyénben való összefüggése; legfőbb kritériuma a tudatosság. A szubjektív milieuvetület elemei összefüggéstelenül a tudatosság rétege alatt helyezkednek el. De jól jegyezzük meg, hogy a nem tudatosat kormányzó törvények között is ott szerepel a rokon elemek vonzásának elve (104.).

Az érdeklődés lelki jelensége közel áll egy és más pontban a szubjektív milieuvetülethez, mégis élesen elhatárolja ettől az állandó és spontán figyelem jelenléte; ez a két fontos kritérium a szubjektív milieuvetületben nem található „meg. A benyomások — egyéniségünknek megfelelően — vetítettnek énkünkbe, de minden intenzív érdeklődés nélkül, bár nem akarom teljesen tagadásba venni az érdeklődés szerepét.

És mi az élmény? Minden tudattartalom, azaz mindannak a foglalat, amit az én közvetlenül, intencionálisan, érzelmileg hangsúlyozottan, aktív módon él át. Az élménynek, így a milieu-élménynek is, tartalma, magja, intenciója van, míg a szubjektív milieuvetület ennek a tartalomnak, magának csak foglalat, mindent befogadó burka.

Tehát élmény és szubjektív milieuvetület között a lényeges különbséget a lélek *aktív-passzív, közvetlen-közvetett, kiválogató-mindent befogadó* munkája teremti meg.

Az iskolásgyermek már hazuról is megszámlálhatatlan képzetet hoz magával. A szemléletnek ezek az újra éledő nyomai — mint tudjuk elsődleges és az ezekből támadó másodlagos egyéni képzetek.

A szubjektív milieuvetület elemeit az intenzitás nélküli másodlagos képzetek alkotják: nem az elsődlegesek, mert nem tudjuk őket sem helyhez, sem időhöz kötni; határozatlanok, ingadozók, változók; többnyire érzelmi színezetük is van, még pedig annál vegyesebb, minél több elsődleges képzetből tevődtek össze (104). Épp ezért a szubjektív milieuvetület elemei nem változatlan képzetek; ellenkezőleg: állandó, de nehezen megfigyelhető változásnak vannak kitéve.

De be tudja-e fogadni az emberi agy ezt a szinte megszámlálhatatlan benyomást? Piéron (99), majd Eanschbury (104) számszerűen adnak feleletet erre a kérdésre. Az agykéreg idegegy-

ségeinek száma hozzávetőleg kilenc milliárdot tesz ki. Ha *Ranschburgot* követjük s felvesszük, hogy egy másodperc alatt három benyomást fogad be agyunk, úgy ez egy perc alatt 180, egy óra alatt 10.800, egy nap alatt (18 éber órát véve alapul) 194.000, egy év alatt 70,956.000 s 50 év alatt 3,547.800.000 benyomást, illetve emlékképet jelent. Ha most a szubjektív milieuetület elemeinek, benyomásainak számát megkétszerez-zük, akkor is még bőségesen van helye a 7,095,600 000 emlék-képnek a rendelkezésre álló kilenc milliárdnyi neuron tömegben.

Természetesen nem szabad azt gondolnunk, hogy minden szemlélet új emléknymot s ennek megfelelően új engrammot hagy maga után. A homogén gátlás törvénye szerint a töme- gesen feléledő nyomok az elmében nem egyenként érvé- nyesülnek, hanem rokonságuk alapján csoportosulnak (104) s így a szubjektív milieuetület számtalan benyomása ezáltal lényegesen csökken. A fiziológiai alapvetés még határozottabb alapot nyer e feltevessel.

De a szubjektív milieuetületet nem lehet a *mnemével*, az emlékezettel sem azonosítanunk, jóllehet az engrammok, ezek a tartós utóhatások, nyomok sok tekintetben hasonlóak a szub- jektív milieuetület elemeihez.

Mi a lényeges különbség az engrammaként felfogott disz- pozíció és a szubjektív milieuetület között? Az eugrafikus inger fellépte megállapítható; a szubjektív milieuetület ingere észre véletlenül surran be az egyén lelkébe. Az engrammának megnyilvánulási, ekphorálási fázisa van. A szubjektív milieue- vetületnek ilyen ekphoriája nincsen.

A diszpozíciókon kívül azonban vannak diszpozícióra nem képes lelki tartalmak. *Semon* (115) maga mondja, hogy ezek az engrafikusan nem rögzített vagy talán nem eléggé rögzített ingerhatások.

Ezek a diszpozícióra nem képes lelki tartalmak — az egy- szerűség kedvéért — pozíciók, s nem latens engrammok, alkot- ják a szubjektív milieuetületet; túlnyomórészt a külvilághoz tartozó elraktározott képzetek milliói. Ez több mint képzet- kincs-leltár. Ez nem elemek összegeződése; ez új lelki tartalom: az objektív külvilágnak szubjektív vetülete.

A másik lényeges különbség, mely a mnémét a szubjektív milieuetülettől elválasztja, az emlékezetnek az a sajátossága, mely feltámadó *aktivitásában* nyilvánul meg.

A milieuetületeknek nincs aktivitása; legfőbb jellemzője passzív viselkedése. Egy nagy filmraktár ez, melyet a diszpozíciók tud- nak csak leforgatni, életre kelteni.

Mégis, hogyan hat ez a szubjektív milieuetület a maga színleges passzivitásával aktív módon a lélekre? A lelki reak- ciót befolyásoló szubjektív milieuetületet *pszichikai katalizátor- nak* nevezném a vegyi katalizátor analógiájára, amely a kémiai átalakulások lefolyását megindítja, meggyorsítja vagy lassítja,

anélkül, hogy saját anyaga látszólag megváltoznék. A *lelki katalizátor* nem gyorsít, nem lassít, hanem *minőségileg* befolyásolja lelki folyamatokat s a folyamatok alatt átszólag maga nem változik meg.

Látszólag. Mert bár a katalitikus szerep nyilvánvaló, senkisésem fog arra gondolni, hogy a milieuetület elemei változatlanok, állandók. Hisz tudjuk, hogy a milieuetület másodlagos képzetektől keletkezik, s ezek jellemzője a folytonos változás, alakulás. A „szubjektív milieuetület oly hatalmas quantitást képvisel a lelki életben, hogy egy-egy új képzet által létrejött változás alig módosítja a vetület karakterét. Ez magyarázata látszólagos változatlanságának.

De változtatja a milieu vetületet — mint látni fogjuk — a változó életjel is. Erre érdekes adatokkal szolgál *Bühler Ch.* egyik legújabb könyve (20).

Összefoglalva:

A szubjektív milieuetület anyaga: az objektív milieu; funkciója: katalitikus szerepe, mely az egész külvilágot ezen a pszichikai katalizátoron át fogja fel.

A milieuélmények mind ezen a katalizátoron mennek keresztül; ez határozza meg az élmények minőségét.

Ezek szerint *milieuhatásnak azt a közvetett hatást nevezem, melyet az objektív milieu a szubjektív milieuetület katalízise útján gyakorol az egyénre.* Az objektív milieuhatás nem közvetlen; erről a milieuról az egyén csak a szubjektív milieuetületen keresztül alkothat magának képet.

A milieuélmény a katalitikus milieuetületből kiszemelt tartalom átélése. Tehát a milieuélmény a szubjektív milieuetületből mint pszichikai katalizátorból emelkedik ki.

A kiszemelt tartalomra hívom fel a figyelmet; ez a milieu-inger. *Mert a környezet a maga állandóságával nem alkot ingert, hanem csupán a környezet egy-egy tényezője.* Nem inger az állandó légnyomás (119), az egyenlő hőmérséklet, a megszokott vidék, a mindennapos egyformaság, de inger a hirtelen változó légnyomás, a nagy hőmérsékleti különbség, a feltűnő új tájék, a hétköznapiok szürkeségéből kirobbanó események.

Az objektív milieu egy alkotórésze pl.: íróasztalom.

A szubjektív milieuetület erről az íróasztalról másképen alakul ki a szobalányban, a szobámba belépő 4-5 éves kis gyermekben s másképen bennem.

A szobalány szubjektív milieuetületében az íróasztal — mint tárgy — a takarítás egyik főbb alkotórésze. Szubjektív milieuetülete, melyben a másodlagos képzetek jelentékeny része mind a házimunka köré csoportosul, katalitikusan a takarításra irányul.

A kis gyermek szubjektív milieuetülete, melynek elemei a játékkal kapcsolatosak, mint pszichikai katalizátor minden

tárgyat: a levélmérleget, a könyvjelzőt, a könyvet játékként fog fel.

A magam szubjektív milieuetülete, melynek mélyén könyvek, kéziratok és ezzel kapcsolatos gondolatok és tervek szunyadnak, mint pszichikai katalizátor a tegnap érkezett korrek-túrát és a legújabb folyóiratot fogja előnyben részesíteni s nem a levélmérleget vagy a vázát, melyeket talán hétszám sem méltatok figyelemre.

Ezek az milieuélmények mind az objektumból indulnak ki és a szubjektív milieuetület katalizátorán át jutnak el céljukhoz. Hogy az érdeklődésnek szerepe van, ez igaz. *De mi váltja ki az érdeklődést? Nem más, mint a szubjektív milieuetület, mélybe az érdeklődés is bele van ágyazva.* Ami az egyik ember számára mély hatású élményt jelent, az a másik emberre leg-feljebb milieuhatást gyakorol. Mikor *Jókai Mórral* beszéltem, ez számomra mélyreható intellektuális élményt jelentett; a kis gyermekre egy szép, szakállas, öreg ember múltó benyomását: milieuhatást.

2. Normális és rendellenes milieualkotás

A milieualkotásban való különbség igen élénken mutatkozik meg az ép és rendellenes ember között. A normális emberek milieualkotása, ha egyéni különbségek meg is állapíthatók, mégis többé-kevésbé egy bizonyos norma keretén elül mozog. Ezeket a normákat az egyén minden testi és lelki megkötöttség nélkül, lelki struktúrájának megfelelően alakítja ki. Ezt a milieualkotást a természeti, kulturális, emberi tényezők keresztezik s ez teremti meg a normális egyéni milieu-különbségeket. Az életformákhoz vezető út — *Spranger* (118) típusaira gondolok — egyik közbeiktatott állomását alkotják ezek a milieu-normák. Az életformák mindig csak megfelelő milieu-hát-térből, nevezetesen a szubjektív milieuetület háttéréből tudnak kiemelkedni.

Egészen más típusbeli különbségeket tüntet fel az abnormis gyermek milieualkotása. *A rendellenes egyének normális milieualkotásának bizonyos gátak: testig és lelki abnormitások már eleve útjukat állják.* Szubjektív milieuetületük csak ezenek a megkötöttségeknek a terhével alakulhat ki.*

* A szubjektív milieuetület vezet át az életformákhoz. Az *abnormis emberben az abnormis életformák nyolc típusa lép a megfigyelő elé: az aszociális, az antiszociális és az ismert hat életformának* (éiméleti, esztétikus, ökonomikus, szociális, hatalmi és vallásos) *eltolódott típusai.*

Az *ideális típus*, a tökéletes életforma, mely csak normális struktúrából támadhat, a rendellenesek soraiban nem fejlődhetik ki. A szociális, a természeti, a kulturális normális milieunek is vannak gátjai, de ezek más módon fejtik ki a milieualkotásban való szerepüket. Ezek az akadályok a normális élet normális gátjai. Az élet uralkodó értékei

A normális gyermek derűs, friss, egészséges világot teremt maga számára, míg pl. az eltompult gyöngötehetségű ugyanabban a családi körben komor, ködös, fásult légkörbe burkolódzik.

Rendellenes lelki tényezők rendellenes lelki struktúrát hoznak létre. A rendellenes lélek rendellenesen dolgozza fel az adott, milieut. Vagyis a *normális ember normális, az abnormis ember rendellenes módon alkotja meg szubjektív milieuetületét.*

Minden rendellenes konstitúciónak e tétel szerint rendellenes a milieualkotása. Ezt a formát a lélek tevékenysége alakítja ki a különböző hajlamoknak megfelelően. így keletkeznek az abnormisok sajátos milieutípusai.

Valamennyi atmormis egyént három nagy csoportba sorozom (132); ezek a *testi, érzékszervi és lelki* rendellenesek.

Hangsúlyozni kívánom az abnormitást, hogy ezáltal világosabban rámutassak a normálistól való eltérésre. A rendellenes egyének lelki világának vizsgálata foma a szubjektív milieuetületre vonatkozó tételünket legélénkebben bizonyítani. Milyen az a milieuetület, mely a nyomorék, a vak, a siketnéma, a nagyothalló, a rövidlátó, a beszédhibás, a diszharmóniás (ideges, hisztériás, stb.), a dégénérait (kretén, mongoloid) és végül a redukált phaenotípusú (elmebeteg) egyénben kialakult?

Az abnormis gyermek eltávolodik a normális élettől és a

közül egyik-másik — éppen a rendellenes alkat miatt — nem foglalhatja el középponti helyét. Majdnem valamennyi testi és lelki rendellenesben bizonyos aszociális hajlam, csökkentértékűségi érzet alakul ki s így a szociális ember típusát közöttük alig találhatjuk meg. Az ideális életformák elferdült, eltolódott alakjukban lépnek föl soraikban.

Az *elméleti típus* egyik érdekes rendellenességét abban a 19 éves problémakereső ifjában figyelhettem meg, ki az egész világot, az egész életet a sakkasztal sarkából igyekezett „filozófiailag” levezetni.

— A sakk az én birodalmam! — mondotta a legvéresebb komolysággal. Hosszú időbe tellett, míg ezt az elferdült elméleti életformát a normalitás vágányára tudtam tolni.

Egy 12 éves jóképességű reálgimnáziumi tanuló az *ökonómikus típus* rendellenes formájának érdekes példája. Minden gondolata a hasznosság, a pénz, melyért nem vesz semmit, melynek célja csak a gyűjtés önmagáért. Pénz a pénzért.

Az *esztétikus típus* a rendellenesek sorában ritkábban fordul elő. A szépet nem a lelki szépből, a művészetben, az erkölcsben látják meg, hanem pusztán külsőségekben (ruházkodás, stb.).

A *szociális típus* alig fordul elő közöttük. Túlnyomórészt az *aszociális típus* képviselői. Sorsuk, egyéniségük társadalomellenessé teszi őket. Nincs érzékük a közösség ügyei, bajai iránt s közülök nem egy nemcsak aszociálissá, hanem antiszociálissá is válik. — Ha itt-ott akad egy rendellenes egyén, akit a szociális típushoz sorozhatunk, úgy az nem a lényegben, hanem a külsőségekben éli ki magát. „Nemes” cselekedeteikről mindjárt mindenki tud.

A *hatalmi típus* a csökkentértékűség túlkiegyenlítésével mint hatalmi túltengés jelentkezik. Ez az életforma eléggé ismert mindannyiunk előtt. Épp úgy a normális síkról eltolódott rendellenes *vallásos típus*; ez nem a hit mélységeiben él, hanem a felszínen, a pusztán tormaiban mozog.

reménytelen küzdelem ellen való biztosítás céljából a közösségtől visszavonul s vagy anti- vagy aszociálissá válik. *A rendellenes gyermek lelke nem mutat egységes, egész képet, mint a normálisé, hanem töredékként, torzóként jelenik meg előttünk, melynek legfőbb jellemző vonása a szociális tulajdonságok lepattanása, lehasadása az egyénről.*

a) A testi és érzékszervi fogyatékosok — a nyomorékok, a vakok, siketnémák és siketnémavakok — egy vagy több fontos testrészüik vagy érzékszervük hiánya miatt 100%-osan nem lehetnek tagjai a normálisok világának.

A nyomorékok meglehetősen sötét színekkel festett milieut alkotnak maguknak. Feketén látók a legtöbb vonatkozásban (131).

A vak és siketnéma gyermek nem: normális ember látás, illetve hallás nélkül, hanem sajátos típus (133). A vakság és siketnémaság az egész lelki élet átalakítója. Bizonyos mértékben ebből vagy abból a normális milieuból, melyben testi készsége, látásra, hallásra szükség van, kikapcsolódnak. Ez a kizárás egy szűkebb határok között mozgó, a testi és érzékszervi fogyatékoságnak *adaeua*t, *elszigetelt milieut* teremt számukra.

A siketnémavak sajátos milieualkotásáról nem kell sokat beszélnünk. Ha a vakság az egyén lelki életét megváltoztatja, ha a siketnémaság következménye egy sajátos, a normától eltérő lelki szerkezet, úgy érthető, ha a látás és hallás elvesztése az egész lelki világ átformálását vonja maga után. *Keller Helen* a szaglást, *Bridgemann Laura* és *Egri Margit* a tapintást tartják lelki életük fontos tényezőjének. Szubjektív milieüvelületük két egymástól tipikusan eltérő reális *szaglási-, illetve tapintási-milieun* alapszik.

b) A gyöngye érzékszervnek (gyöngén látók, nagyot hallók) és a beszédhibások óvatosak, szófukarok, bátortalanok. A nagyot-hallókat *Qiese** (38) világnézetük szempontjából vizsgálta tüzetesen. Ennek a csoportnak — kivéve a derűs reménykedőket — a szubjektív milieuképe nyomott hangulatú.

c) A szorosan vett lelki rendellenesek milieualkotása — alkatuknak megfelelően — többféle lehet.

1. Az egocentrikus *idegesek* és a „felsőbbrendű” *hisztériások* szubjektív milieüvelülete a nyugtalanság elemeiből tevődik össze. Bámulatos művészettel értenek ahhoz, hogy ahova lábukat beteszik, ott az izgalom is megjelenjék.

2. A *gyöngyeelméjük* milieualkotása a szó igazi értelmében is *korlátolt*. A gyöngyetehetségű gyermek nem jut el minden eset-

* *Giese* a nagyothallókat három csoportba sorozza. 1. az össze-roppant élettagadók, 2. a lemondó fejbőlintók és 3. a derűs reménykedők. Tehát milieualkotásuk is ennek megfelelően teljesen szubjektív módon megy végbe. Az objektív külvilágot lelki alkatuk szerint szubjektív világgá alakítják át. Bármelyik csoportot is nézzük, bizonyos rendellenes jellemvonás mindegyikben van. Ők az optimizmus, az apátia és pesszimizmus színeivel festik meg milieüjük képét.

ben az érzetektől a szemléletig, a képzetig; ha el is jut odáig hiányos, töredékes ez az elmeműködés. Normális szubjektív, milieuetület éppen ezért nem is alakulhat ki bennük, mivel az alapvetés elemei is rendellenesek.*

3. Az *erkölcsileg rendellenes* egyén az objektív milieut egy *etikailag elferdült* világ vetületében látja, míg

4. az elmebeteg *bizarr* szubjektív milieuképet alkot a maga számára.

Ezek a milieualkotások tehát *aszociális* (elszigetelt, nyomott, nyugtalan, korlátolt) vagy *antiszociális* (etikailag elferdült, bizarr) színezetűek.

De nemcsak a normától eltérő hajlamban, genotípusban, hanem a milieualkotta rendellenességben is gyökerezhetik ez az aszocialitás és antiszocialitás. Röviden: *abnormis objektív milieu is előidézhethet szerzett abnormitást.*

Aszociálisoknak azokat az egyéneket nevezzük, kik a szociális rendbe nem tudnak teljes értékűen beleilleszkedni. Azok az egyének, kiknek aszociális viselkedése tudatosan vagy öntudatlanul a társadalom ellen irányul: *antiszociálisuk*. E felfogás szerint aszociális vagy antiszociális valamennyi alkat vagy milieu útján rendellenessé vált egyén.

A hajlamukban erkölcsileg abnormisok kedvező gazdasági körülmények között is könnyen letérnek a rendes élet útról.

A káros milieu aszociális feltételeivel, melyeknek következménye az aszociális viselkedés, ugyancsak értelmi és erkölcsi téren féltheti ki romboló munkáját.

A legkirívóbb példák az elhagyott, a kitett gyermekek, kik vadak módjára felnőve, belenevelődnek az értelmi fogyatékossgba. Nemcsak a *Hány Istók* és az *Aveyroni vad* esetére gondolok, hanem analfabéta szülőknek tudatlanságban felnőtt

* Gyöngélméjű gyermekeken végzett s legközelebb megjelenő képzet- és fogalomvizsgálataim tanúságot tesznek erről a rendellenes milieualkotásról, mely lelki struktúrájuknak megfelelően abnormis módon megy végbe.

Mi egy *emlős*? — szolt a kérdés. Íme, 4 felelet:

1. aki valaki papájukat *emlegetik*;
2. ami víz *ömlik*;
3. az az, hogyha valakinek születik kis kutyája;
4. az egy régi *emlős*.

A *község* és *mennyország* szókra a feleletek:

1. Község az egy kenyér (a községi kenyér asszociációja).
2. Mennyország, az az egész Magyarország (A. Csonka-Magyarország nem ország stb. hangzásbeli maradványa).

Látjuk, hogy az értelemnek ezekhez a válaszokhoz, a 3-dik feleletet kivéve, igen kevés közül van, ellenben a hang/ásbeli asszociációnak igen nagy szerepe jut az abnormis képzöt- és fogalomkincs kialakításában.

Hogy ezekből az elemekből abnormis szubjektív milieuetületnek kell kialakulnia, nem szorul bővebb bizonyításra.

szánalmas utódaira. A magam gyakorlatában ilyen milieu-imbecillitást éppen az utóbbi esztendőben volt alkalmam megfigyelni. Apa is, anya is betűtudatlan; az intelligencia alacsony színvonalán állanak, de nem kóros gyöngetehetségűek. Mindkettő dolgos, munkás; kézügyességük jó. Életük igény nélküli. Három gyermekük ebben a szinte állati milieuban az imbecillitásba valósággal belenevelődött.

A tartósan rendellenes, züllött milieu a *látszólagos* gyöngetehetségesség, sőt gyöngeelméjűség kórképével is megtévesztheti a nem alapos megfigyelőt. A rendetlen életmód, a züllöttség az idegközpontokat az idő folyamán annyira meggyöngítheti, hogy *szerezett* terheltség: pszichopátia, gyöngeelméjűség támadhat belőle (39, 41, 96, 103). Ezek a gyermekek nemcsak testileg, hanem értelmileg is elmaradottabbak, mint normális társaik. Valóban *nem igazi abnormisok, az abnormis milieu tette őket rendellenessékké*. A pszichopátia és a gyöngeelméjűség tehát a züllöttségnek nem okai, hanem csak irányt szabó mozzanatai (52, 53, 59).

Kisegítő iskolai tanulók családi milieuviszonyai sok tekintetben igen szánalmasak. *Hieben* (61) adatai, melyek szerint a krefeldi kisegítő iskolai tanulók (24.9 család gyermekei) 66%-a másod-, harmad-, sőt negyedmagával alszik egy ágyban, halvány képet nyújtanak arról a milieuról, melyben ezek a szerencsétlenek felnövekednek. Majdnem azonosak *Nixdorf* (94) idevágó szászországi adatai is (61.1%).

Ezek a megállapítások, mivel nem az abnormitásnak, hanem a gazdasági helyzetnek a függvényei, nagyjából a normális viszonyokra (1) is ráillenek.

Milieu és bűnözés is bizonyos korrelációt mutat. Az iparos ifjúság nagyobb százalékkal szerepel itt, mint az őstermelők gyermekei. A munkanélküliség, az élelmicikkek drágulása, gazdasági, politikai válságok, a nagy nincsetlenség mind emelik az ifjúság kriminalitását, de leginkább azokban a körökben, melyekben a műveltség igen alacsony színvonalon áll.

Milieuokozta elfajulásokon — még ha könnyebb természetűek is — csak tartós környezetváltoztatás és szakszerű gyógyító nevelés segíthet.

3. Aadequat és inadaequat milieualkotás

A szubjektív milieu vetületet az objektív milieuból vezetjük le. Objektív milieu: a világ, az élet úgy, amint adva van fizikai, kulturális és emberi realitásában.

Mind a szubjektív vetület, mind az objektív milieu más-más síkban terül el. A két tényező közül a szubjektív erős egyéni színezetével az elsődleges, míg az objektív reális adottságával a másodlagos tényező szerepét játssza.

A szubjektív vetület és az objektív milieu lehet normális vagy abnormis.

Normális objektív milieu: a hétköznapok külvilága, a mindennapi élet megszokottsága.

Abnormis objektív milieu: az átlag emberi életformáktól, a szürke szabályoktól való eltávolodás. Az alvilág rejtelmes alakjai, a szövevényes csatornalakók, az AI Caponék és egyéb kétes egyének világa ez.

Ez a kétféle objektív milieu többféle vonatkozásba léphet a szubjektív milieuvetülettel.

Megkidönböztetünk megfelelő és egymásnak meg nem felelő milieualkotást. Négy eset lehetséges.

1. *Normális objektív milieu nek megfelel egy normális szubjektív milieuvetület.* Ez a normális ember milieualkotása.

2. *Abnormis objektív milieu nek megfelel egy abnormis szubjektív milieuvetület.* Pl. egy erkölcsileg rendellenes embernek megfelelő objektív milieu: az alkoholgőzös lebuja, a hírhedt tolvajtanya, stb.

Mindkét esetben *adaequat milieualkotással* van dolgunk.

3. *Abnormis egyén normális milieu ben.* Pl. a züllött ember nem találja helyét rendezett viszonyok között. Szabadulni akar a nem számára teremtett légkörből s nem nyugszik addig, míg abnormis lény a neki megfelelő rendellenes objektív milieu t meg nem találja. Gondoljunk csak a visszaeső bűnösökre, kik minden jóra való törekvés ellenére is hamarost otthagyják a becsületes, normális objektív milieu t.

4. *Normális egyén abnormis objektív milieu ben.* Ilyen szemléltető példa *Dickens* *Twist* Olivérje, ki romlatlan gyermeki lelkével a gonoszág posványába kerül, London legzüllöttebb, legelvetemültebb banditái közé. Szennyes odúk, éhség, nyomorúság a kellékei ennek a szomorú életnek. De a normális ember nem tudja az abnormis objektív milieu t sajátjává tenni s *Twist* — szerencsére — *Twist* marad.

Ennek a két *inadaequat* milieuviszonynak lényege abban rejlik, hogy az egyén, mivel egy nem neki megfelelő környezetbe kerül, ennek az objektív milieu nek az elemeit nem tudja *adaequat* módon feldolgozni, hiszen minden áron szabadulni akar, hogy *olyan milieu t teremthessen magának, mely lelki világának megfelelője.* .

Az *inadaequat* milieu kapcsolat mértékét és értékét az objektív és szubjektív milieu tényezők aránya szabja meg. *Minél nagyobb aránytalanság van az objektív milieu és szubjektív milieu vetület között, annál lazább a milieu-kapcsolat s viszont.*

A gyermek alkalmazkodása a felnőttek milieujéhez három fokozatban történik; ezek a házi, az iskolai és a felnőtt emberi milieu k (125).

A gyermek két objektív milieu ben él. Egyik a felnőttek (az utca; a gazdasági élet: piac, bolt stb.), másik a gyermek világa (gyermektársaság, óvó, iskola, játszótér, napközi otthon). Tökéletes *adaequat* milieualkotást csak ebben a gyermeki kör-

nyezetben látunk, míg a felnőttek világa inadaequat milieu-ként hat a gyermekekre s így nagy aránytalansága révén az itt létesített milieukapcsolat lazább lesz. A gyermeki milieualkotás a felnőttek milieualkotásának fokára csak akkor emelkedhetik, ha a gyermeki lélek az emberi elme érettségét eléri. Az aránytalanság az obiekzív adottság és a gyermek szubjektív miuevetülete között a gyermeknek ifjúvá való fejlődésével párhuzamosan, fokozatosan csökken s végül a felnőtt korban a szubjektív és objektív milieutényezők adaequat elemekként kerülnek egymás mellé.

A gyermek milieuetülete élesen különbözik a felnőttekétől; minél fiatalabb a gyermek, annál nagyobb az aránytalanság a felnőttek objektív és a gyermekek szubjektív milieutényezői között.

Az egyén lelkivilága életkorával változik. Természetes tehát, hogy a serdüléskorabeli szubjektív milieuetületnek a gyermekkor objektív milieuje már nem adaequat formája. Az új milieukép a régi milieut eltemeti. *Ugyanegy egyénnek az élet különböző szakáiban különböző a szubjektív milieuetülete.* Nem szabad azt gondolnunk, hogy ez a szubjektív milieuváltozás olyan egy-kettőre megy végbe. Bizonyos fiziológiai, biológiai és pszichológiai átalakulásokkal való kapcsolata világosan szembeötlő (gyermek-, serdülés-, ifjúkor, férfi-, öregedés- és öregkor milieualkotásai).

III. Az objektív milieu

Miként a szubjektív milieuetületet is egységnek tartjuk, mely csak elméleti elgondolás alapján elemezhető s szedhető önmagukban elő nem forduló részekre, éppúgy az objektív milieu is csak teljes egészében, egységként fogható fel, s az egyes „világok” mesterséges elszigetelése nem egyéb, mint pszichológiai műtermék. Ezek a világok, még ha *Müller-Freienfels* hét világát is vesszük, szorosan egybekapcsolódnak s egyik a másik nélkül nem állhat fenn.

Sőt, tovább kell mennünk! Szubjektív milieuetület és objektív milieu sem határolható el élesen egymástól s a szubjektív milieuetületet is mindig csak az objektív milieuvélel egyetemben szabad eg v egésznek felfognunk. A szubjektív tényező a központ és ehhez kapcsolódik az objektív mint kerületi tényező.

Az objektív milieu — bár hatásában egységesen működő — elméletileg három részre bontható (47, 48, 420). Ezek:

1. a természet,
2. a kultúra és
3. az ember.

Busemann (15, 18) negyedikül a biospharát sorolja fel

(étel, ital, sexuális partner stb.), de ennek elemei megtalálhatók az ember és a kultúra tényezői között.

A természeti tényezők:

- a) az időjárás,
- b) az éghajlat,
- c) a talajviszonyok és
- d) a tájék.

A *kulturális tényező*: a gazdasági, vallási, politikai stb. részekre tagozódik.

Legmélyebre nyúlnak az emberi lélekben a *személyes hatások*. A család, az iskola állandó és *szándékos* befolyása, az utca és egyéb *nem szándékos* nevelői tényezők játszanak nagy szerepet ezen a téren.

Hogy az objektív milieu mint betegségokozó is szerepelhet, *avra* meggyőzően mutat rá *Hecker* (4tj). A természeti ^trópu^i neuraszténia) és kulturális milieutényezők (a szegénység és gazdagság tipikus betegségei) nagy fontossága ezen a téren nem ismeretlen.

1. Természeti milieu

A milieuelmélet kezdetben (*Taine, Buckle* [122]) a kérdés lényegét csak a környezetben látja. (*Taine* milieuelméletének tényezői: a faj, a környezet, az időpont.) Az aktív környezet alakítja át a passzív, befogadó embert: így szólott főtételük, de hogy az ember, aki nem tárgy, hanem alany, szintén formálhatja a környezetet (mocsarak lecsapolása, hegyek robbantása, stb.) s az ősi természetet *céljainak megfelelően* átalakíthatja, azt még nem vették figyelembe (27).

A mii milieuelmélet ezt a kölcsönhatást nem téveszti szem elől. Tiszta objektív természeti milieuban csak az állatok és a kfpvezhetetlen gyöngelműjük élnek (91). Szubjektív milieuképük ezeknek az élőlényeknek legfeljebb csak annyiban van, amennyiben az objektív adottság vegetatív életüket kedvezőre vagy kedvezőtlenre hangolja.

A természeti világ a nem szándékos milieuhatások közé tartozik.

Az *időjárás* (a pillanatnyi éghajlat) valamely hely légköri állapota egy bizonyos időpontban.

Az *éghajlat*, melyet időszakos visszatérése jellemez, valamely hely átlagos időjárása hosszú évek megfigyelései alapján. Az időjárás és az éghajlat szoros kapcsolatban vannak egymással. Az éghajlat az időjárás függvénye; előbbi állandó, utóbbi változó természetű.

Mivel testi-lelki életünk, szellemi munkánk nagy mértékben függ az időjárástól, az évszakoktól, nem lesz meglepő, a

testi, lelki tevékenységnek hullámzó jelleme. — gyermek testi élete *ősszel és télen* fokozott. Ezekre az évszakos ingadozásokra elsőnek *Mailing-Hansen* (84) mutatott rá. *Schuyten* (114) az izomerő és az évszakok között messzemenő viszonyosságra hívta fel a figyelmet. Vizsgálatai szerint legnagyobb az izomerő júniusban, legkisebb márciusban. A szellemi munka (emlékezet és koncentráció) a maximumot október és január között mutatja. *Lehmann* és *Pedersen* (77) felnőttek és 11-13 éves gyermekek izomerejét vizsgálták. Kutatásaik szerint a vegyi hatású napsugarak az izomerőt támogatják, a levegő hőmérséklete ellenben egyénien különbözően hat, talán eltolódó optima van, úgy hogy magasabb és alacsonyabb hőmérsékletek az izomerőt gátolják. A szellemi munka (az összeadási gyorsaság) *nem* függ a világosság erejétől és a légnyomástól, ellenben nagy mértékben a hőmérséklet befolyása alatt áll; leszálló hőmérséklet mellett emelkedik és viszont.

A légköri állapot nagy hutással van az emberre; ezt érdekesen igazolja *Trabert* főhn-tanulmánya; eszerint a főhn a salzburgi iskolás gyermekek munkateljesítőképességét jelentékenyen leszállítja (48). A téli és nyári évszakok megváltoztatják az ember ruházatát, táplálkozását, munkáját, lelki világát. így azután egy népnek *nemcsak téli és nyári szociológiájáról, hanem pszichológiájáról is beszélhetünk*. Ezt a kérdést ma még nem tették tüzetes vizsgálat tárgyává. De gondoljunk csak a -15° -os hideg és a $+30^{\circ}$ -os meleg napokban végzett szellemi és testi munkára s be fogjuk látni, hogy ezt a nézőpontot nem szabad elhanyagolnunk.

Ha a természeti milieut inadacquat módon dolgozza fel az ember, úgy a kielégületlenség, az otthontalanság érzése egész a rendellenességig fokozódhatik. Ez a rendellenesség vagy átmeneti alakként vagy végállapot formájában nyivánulhat meg. Az átmenet az új éghajlathoz való alkalmazkodást keresi s ha ez nem sikerül, úgy a rendellenes állapot állandósul (48). *Hellpaeh* szerint az éghajlat egymaga nem okoz pszichózist; legfeljebb kiváltó tényezőként, alkalmi okként szerepel. A pszichopáthia, az idegesség ellenben átmenetileg az erős, ép embert is megtámadhatja. Világos, hogy az idegesek nagy többsége az eredetileg nem teljesen egészséges emberek sorából kerül ki. Tehát ha jelentéktelen éghajlati különbségek érzékenyen érintik az egyént, úgy az eredeti okot az alkati gyöngeségben kell keresnünk. De van három éghajlat, melyben az ép embernek sen> sikerül a teljes akklimatizáció. Ezt a három rendellenes lelki megnyilvánulást az éghajlati jelző által különböztetjük meg: ez a trópusi neuraszténia, a sarki szyklorid és a fennsíki neurózis.

A *trópusi neuraszténia* három főtünete: a kedély ingerlékenysége (Tropenkoller), az értelmi képesség ellanyhulása és a szexuális életnek a normától való eltérése.

A *sarki zykloid* kórképét téli lehangoltság és nyári izgatottság sajátos keveréke jellemezi.

3.000 méteren felül a ritka levegő miatt az ember számára alig adózik adequat természeti milieu. Szorongásra való hajlam, félelmi érzés, izgalmi állapot, nyomott hangulat a legfőbb mozzanatai a *fennsíki neurózisnak*. A hirtelen módon fellépő hegyi betegség (szívdobogás, szédülés, ájulás, orron-szájon át való vérzés) krónikus áttételéről van itt tulajdonképen szó (48).

Vannak gyermekbetegségek, melyek bizonyos évszakokban lépnek fel. Az *angolkór* kimondottan téli betegség, melynek okát a napsugár hiányában látja az orvostudomány. A gyermeki skorbut is télen jelentkezik leginkább. Az állati takarmány vitamintartalma ilyenkor csekélyebb s ennek következtében a tehéntejé is (46). A *tetania* tavaszi csúcspontjának állítólag a „hormonális tavaszi krízis” volna az oka.

Táj alatt értjük azokat az érzéki benyomásokat, melyeket a földfelszín egy darabja és a hozzátartozó égbolt bennünk kelt (48).

A táj különösen függ az éghajlattól és a talajtól; jelentős tényezőkként szerepelnek a színek és a világosság. Ha most az egyént nézzük e természeti jelenségek közepette, világossá válik, hogy a táj és talaj nagy állandóságukkal mélyebb és eiősebl) hutást gyakorolnak az ember testi és lelki alkatára, mint az időjárás és éghajlat. Valamely ország növényvilága is hatással lehet a lakosok kedélyére. Ki egész életét magas, komoly tölgyek közt tölti — írja *Goethe* — bizonyára más ember lesz, mintha folyton levegős nyárfák közt éli napjait.

Közhely, hogy az északi embert a létért való küzdelem meged/i, komorra gyúrja, a dél emberét elpuhítja, derültté alakítja. Az északi éghajlat jótékonyan befolyásolja a munkát, míg Dél ege gátló hatással van rá. A trópusi népek rendszeres munkára alig szoktathatók (119). Déli országokban a tereken és nyilvános kertekben való tartózkodás, a szabadban való alvás igen nagy támogatója az elzüllésnek.

A fajkutatás a vidéket a faj háttérének tekinti. A kérdés ott válik nehezzé, hol „*vidék nélkül*” növekedik föl a gyermek s csak szűk utcákat, házsorokat, felhőkarcolókat lát maga körül, hol a természethez semmi vonatkozást sem talál (119). Azok a szó- és képzetkincs-vizsgálatok, melyek a városi gyermekek lelki világába engednek betekintést, erről a kérdéstről sok meglepő adattal szolgálnak. Tudjuk, hogy a városi gyermekek jelentékeny része nem látta a felkelő napot; igaz, hogy a falusi gyermekek közül sem valamennyi. De a falusi gyermek természetismerete — ez magától értetődik — nagyobb gazdagságot tüntet fel, mint a városié. Viszont fel kell vetnem azt a kérdést, vajjon *logikus és helyes-e vidék nélküli milieuról beszélni* akkor, midőn a nagyváros téglarengetege maga is egy sajátos vidéket jelent, hol a sikátorok, utak, terek, hidak, a füsttenger, stb. a jellemzői ennek a természetnélküli életnek.

Talaj a tisztán Földre vonatkozó életszintér, mely nem

atmoszférás hatást gyakorol az emberre (48). A Földre vonatkozó elemek: a talaj fizikai-kémiai tulajdonságai. A talaj minőségétől függ a termés bősége vagy soványsága s így az emberek jóléte és szegénysége; az ásványi kincsektől az emberek anthropológiai sajátossága (mész), egészségi állapota (víz) és foglalkozása (vas, szén). Franciaország Aveyron departementjében azok az emberek, kik meszes talajon élnek, nagyobbak, mint az őstalajon élők (93). De a mésznek — mint *Zillig Mária* (140) kutatásai bizonyítják — befolyása van az egyéni alkatra is. A megvizsgált würzburgi gyermekek között tetanoidot, T-típusút* alig talált, ennek okát az ivóvíz nagy mésztartalmúnak tulajdonítja.

A paizsrnirigy-megbetegedéseknek a vízzel való kapcsolata (Bircher elmélete, melynek számai Pliniusig nyúlnak vissza) egész nagy irodalom mutat rá, bár tisztán még ma sem látunk ebben a kérdésben.

A természeti tényezők nagy befolyását azonban legelőkébben azokban az esetekben látjuk, midőn az eddig megváltozhatatlannak vélt faji jegyek idegen természeti milieuban való letelepüléskor — megváltoznak. S ez a pont átvezet minket az ember adaequat és inadaequat természeti milieueinek vizsgálatához.

Kérdés, van-e az ember számára adaequat természeti milieu? S ha igen, melyik az? *Adaequat természeti milieunek — ideális értelemben — azt a milieut nevezem, mely az ember testi és lelki életének fejlődésére a legkedvezőbb hatással van.* Ez az ideális adaequat természeti milieu nem gyakori s leginkább a falusi ember életében található meg.

A köznapi, átlagértékeket szem előtt tartva, adaequat számunkra az a milieu, melyben felnevelkedtünk; adaequat akkor is, ha nem a legideálisabb, sőt ha bizonyos mértékben testünkre, leÜnkre káros is, de melynek ártalmához énünk alkalmazkodni, idomulni tudott. Ez a *reális adaequat természeti milieu.*

Az új természeti milieukhoz való alkalmazkodás mindig attól függ, hogy milyen milieutípussal (IV. fej.) van dolgunk. Ez dönti el azt is, hogy gyorsan vagy lassan történik-e ez az alkalmazkodás.

Az egyéneknek annál több akklimatizációs energiára van szüksége, minél kevésbé felel meg az új éghajlat egyéni típusának (48).

Az új adaequat természeti milieualkotás szubjektív tényezői: a tökéletes testi-lelki jólézés és az ép munkaképesség helyreállása. Ha ezek a tényezők nem érik el a lehető legkedvezőbb színvonalat, ott inadaequat természeti milieualkotással van dol-

* A T-típus a gyermekkor velejárója; jellemző vonásai az arcideg nagyfokú ingerlékenysége és az egyén görcskészsége. Ennek a típusnak testi és lelki tünetei (merev képek, zárkózottság stb.) — mint ismeretes — mészdagolásra visszafejlődnek s így *Zillig* eredményei igazoltnak látszanak.

funk. *Hellpach* a „pszichofizikai akklimatizációt” csak az éghajlatra vonatkoztatja; magunk részéről helyesebbnek véljük az egész természeti milieu (időjárás, éghajlat, talaj és vidék) szemmel tartását.

A kivándorlás *inadaequat* milieut teremt a kivándorló számára. Az új időjárási-, éghajlati- és talajviszonyok idegenek, sokszor szinte elviselhetetlenek testének-lelkének s csak a létért való küzdelem emberfölötti ereje tud megbirkózni ennek a számára szokatlan természeti világ milieuhatásaival. Az utódok azonban már számukra *adaequat* milieuban nevelkednek fel. Ez a milieu-megfelelés annyira tökéletesen megy végbe s ez tételünk legfőbb igazolása, hogy a bevándorolt szülők gyermekei nemcsak lelkileg, hanem testileg is teljesen az új haza népéhez hasonlítanak.

A múlt évtizedek anthropológiájának és faj kutatásainak egyik igen túlértékelt kritériuma: a koponya formájának milieuhatásokkal szemben való megváltozhatatlansága volt. *Boas* (9) kutatásai kimutatták, hogy &y. Amerikába kivándorolt hosszúfejű nápolyiak gyermekei kevésbé hosszúfejűek voltak, mint szüleik. Kivándorolt keleteurópai rövidfejű zsidók utódai pedig már nem voltak annyira rövidfejűek, mint szüleik. Vagyis mindkét csoport anthropológiai mérete az amerikaihoz kezdett idomulni. A bevándorlók gyermekei, kik Európában fogantattak, de Amerikában születtek — az esetben, ha a terhesség java-része Amerikában folyt le — az amerikai arckifejezés jegyeivel jöttek a világra. *Fischer E.* (31) európai megfigyelések adataival támogatja *Boas* anthropológiai eredményeit. Hogy itt a milieunek: a természeti, kulturális és emberi hatásoknak, nevezetesen a megváltozott anyagcserének és a megváltozott belső szekréciónak szerep jut, valószínű. Nem lehetetlen, hogy egy állandó irányba ható megváltozott külvilág vezet az öröklési anyag fokozatosan haladó megváltozásához (88).

A kivándorolt szülők nehezen tudnak az új világba beilleszkedni, a honvágy halálukig él bennük, ellenben gyermekeik, ha látogatóba vissza is térnek szüleik hazájába, ott megszokni már nem tudnak s mennek vissza az új hazába. Ez az ő igazi milieujük, melynek testi és lelki felépítettségük is megfelel. — *A természeti milieu megváltoztatása (új világrészekben, távoli országokban) a szülők számára inadaequat, az ott született utódok számára adaequat milieut jelent.*

2. Kulturális milieu

A kultúra sajátosan emberi alkotás. Míg a természeti milieu ember, állat, növény egyformán osztozkodik, addig a kultúra csak az ember tulajdona. Ha kultúrátlan fiaiokról vagy törzsekről beszélünk, akkor is a kultúra fokának mértékére mutatunk rá (119), A kultúra ezer tényezőjét mind felsorolni

s valamennyit tárgyunk nézőpontjából mérlegelni, szinte lehetetlen. A város, a falu, az ipar, a tudomány, művészet, vallás, nevelés, a társasélet mozzanatainak számtalan száma mind alakítják, formálják, gyúrnak a fejlődő emberanyagot, a jövő nemzedéket. De egyet jegyezzünk meg, hogy az ember lelkét csak azok a kultúrjavak formálják, melyek struktúrája a lélek struktúrájának megfelel (67, 134).

A kulturális milieuhöz való alkalmazkodás nagy erejét bizonyos társadalmi csoportok egyes tagjainak testi és lelki egymáshoz való hasonulásában látjuk. Idősebb munkások, papok, tanárok, orvosok évtizedes foglalkozásuk, közös munkájuk révén nemcsak testi, hanem lelki egyformaságot is feltűntethetnek. Az éles szemű megfigyelő észreveszi egy-egy csoport tagjainak egymáshoz való nagy hasonlatosságát (83). Ezt, az egyformaságot csak a milieu idézheti elő, bár nem vesszük tagadásba a hajlamot sem, mely azokat az egyéneket tereli egy táborba, kik lelki tulajdonságaik alapján már eleve közös értelmi, érzelmi, akarati világ területén állanak.

Az ember kulturális milieuje is lehet vagy adaequat vagy inadaequat. A népies író, a kisgazdaképviselő és a szocialista agitátor tipikus példái az adaequat kulturális milieu keresésének. A népies író, mikor az íróasztal mellé ül s odahagyja a szántóföldet vagy a műhelyt, magasabb elhivatottsága miatt teszi ezt. A múltból a milieu emlékét viszi magával s semmi mást. Az ő világa a művészet terén bontakozik ki s nem a nép gyermekének életformájában. Művészi törekvése hajlamának megfelelő milieut keresett s ezt megtalálta az irodalomban. Inadaequat milieu lett volna számára a falusi életforma, melyben nem tudta volna képességeit megfelelő módon érvényre juttatni. — A parasztképviselő és a szocialista agitátor az egyéniségének meg nem felelő nyugodt földműves és csendes munkásmilieut felcseréli a politika és a munkásmozgalmi élet nyugtalan világával. A túlnyomó részt fizikai milieuból az egyén a neki adaequat pszichikai milieube helyeződik át. Vannak egyének, kik inadaequat kulturális milieuformájukat egyéniségüknek megfelelő milieuformával cserélik fel.

Érdekes volna megvizsgálni, vajjon az egyén kulturális milieujének változását lefelémenő irányzattal hogyan és miképpen, milyen lelki megrázkódtatás vagy beletörődés árán, esetleg megalégedéssel viseli el. Nem érdektelen ez a kérdés ma gyakorlati szempontból sem. Hány ember volt kénytelen régi megszokott milieujét, állását, hivatalát elhagyni s új, számára teljesen idegen mezőkön megkeresni talán sokszor nem ízlése szerint való kenyerét. *Milyen az alkalmazkodás az új milieuhöz? Adaequattá válik-e idővel az inadaequat milieu? sib. ...*

Csak a kultúra kiemelkedő csúcsairól fogunk széttekinteni, hogy annál jobban láthassuk ennek a nagy területnek kiütköző foltjait, kirívó típusait: a falusi (paraszt), az iparos (munkás), a

városi (polgár) és az elszigetelt (főrangú) gyermeket. Ez a négy objektív milieutípus egyenlő értékű, de nem egyenlő minőségű (57).

a) A városi és a falusi gyermek milieuje.

Midőn a várost szembeállítjuk a faluval, akkor már nem természeti milieuról beszélünk, hanem a kultúra gazdasági és szociális tényezőinek hatásáról (1, 3, 112). A falusi embernek nem kell okvetlenül földművesnek lennie, lehet napszámos, vendéglős vagy más foglalkozású, csak az a lényeges, hogy élete primitív és differenciálatlan falusi élet legyen (28, 72). A városi ember, kiváltképp a nagyvárosi, a természeti világot (egészséges levegő, erdő, mező stb.) nélkülözi vagy csak igen kis mértékben élvezheti (hétvégi kirándulások, sétaterek, stb.). A város környetege, a levegőrontó füstfelhők, a zeg-zugos síkatorok, a szűk szobák mind elveszik az életet tápláló levegőt, minden egészség alapját. Az idevágó pontos anthropológiai adatok igazolják (37, 58), hogy a vidéki tanulók testi méretei fölmúlják a városi diákokét.

A városi élet káros hatása az iskoláskor első éveiben sokkal szembeötlőbb, mint a későbbi esztendőkből. A városi gyermek idegélete, szellemi világa is más síkokban terül el, mint a falusié. A nagyváros élénk utcái, nagy távolságai, a létért való keserves küzdelem, a sok veszedelmet magában rejtő forgalom és az ezernyi technikai berendezés — kezdve a gázfűzőtől el a legszövevényesebb villamos készülékig — bár sokkal fokozottabb mértékben veszik a gyermek érzékszerveit, figyelmét, emlékezetét, képzeletét, akarati tevékenységét, stb. igénybe, mint a primitív falusi élet, mégsem tudja s nem is akarja valamennyi ingerét feldolgozni. Ez az egyik oka a nagyvárosi gyermek felületességének (110, 119, 138). Sok dolgot nem vesz észre, mi a falusi gyermek figyelmét leköti. Igaz, hogy utóbbinak több ideje is jut a benyomások feldolgozására. Ezért jobb a megfigyelőképessége, mint a városi gyermeknek.

A falu a nyugodt szemlélődésnek teremti meg az alapját, a város a nyugtalan, ideges, folyton siető s fantáziákban élő jellemnek a kialakításához vezet. A fényes nézőablakok, a meszterkelt ízlésű mulatók, a körmönfont bárók és a sok csábítási lehetőség a nagyváros nem egy gyermekét a romlás útvesztőjébe kergeti.

A falusi ember nyugodtságának a sík mező, a csendes erdő, a komor hegyek, a végeláthatatlan tavak az adaequat milieui. A siető, folyton izgidó városi embernek a benyomások számtalan száma teremt megfelelő milieut.

A falusi ember a városban, a városi ember falun általában meg tud ugyan szokni, de minden attól függ, hogy milyen

korban történik ez az áttelepülés s milyen milieutípusú egyénnel Van dolgunk.

A falusi gyermek játékaiban (labdázás, kergetőzés, korcsolyázás) talán élénkebb, elevenebb, mint hasonlókorú városi társa. A rét, a mező, a forgalom nélküli széles utca a szabadban való játékra hívogat. Mégis a falusi gyermek ezekben az aktivitást követelő játékokban a nyugodt megfontoltság embere, a városi gyermek az ezernyi inger nyugtalanító hatásával az idegek játékszerévé válik. Gondoljunk csak a sport, a rekordjavítások túlhajtásaira.

A falusi gyermek hagyományokban nevelkedik, a városi gyermeknek alig jut valami az ősi tradíciókból. Oit a merev, megcsontosodott régi formák évszázadokon át élnek, itt nagy ritkaság az egy évtizedes lakás. Ott nemzedékeken át egy-egy foglalkozás, itt a gyakran változó pályák, ha csak az öröklött hajlam csorbát nem üt e tételen.

A városi gyermek értelmi színvonalát az idevágó vizsgálatok általában magasabbnak értékelik, mint a falusiét. A 42-15 éves falusi gyermekek részben még az akciós stádiumban vannak (1, 410). Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy minden téren felsőbbrendű a városi ifjúság. Nyelvi készségük nagyobb, mint a falusiaké. A német közmondás szerint: a paraszt többet tud, mint amennyit mond, a városi többet mond, mint amennyit tud (24, 20, 119).

A városi gyermekek érdeklődését a sport és a politika köti le. A falusiak kevésbé érdeklődnek ezek iránt.

A falusi gyermeknek nem nagy a képzelete. Egyszerűsége, naivitása mélyen a valóságban gyökerezik (50, 140).

Az elvont gondolkodásban, bizonyos tesztekben is a városi gyermek vezet (5, 57), felfogásuk is gyorsabb. Ellenben az emlékezeti munka teljesítményeiben a falusi gyermekek vezetnek (1). Bajorországi gépgyári munkások kiválasztásakor a vizsgálatokon a falusi gyermekeknek csak 53%-a felelt meg, míg a városiaknak 93%-a. Az ok: a falusi milieu primitív volta, technikátlansága.

Az iparosmunkás gyermeke a pszichológiai vizsgálaton — figyelem, emlékezet — nagy részben mennyiségileg jobb értéket tüntet fel, mint a falusi gyermek. Minőség tekintetében alig van teljesítményeik között különbség. Az iparos-gyermekek hibás értékei 22%-kal nagyobbak, mint a falusiaké (45, 90).

Krüger felveti azt az érdekes kérdést, vajjon az értelmi világ *elkésett fejlődésével vagy állandó elmaradottságával* van-e dolgunk (71). Ha a falusi gyermekek értelmi elmaradottságát az iskola vagy más kulturális tényező milieujével meg lehet változtatni, úgy minden esetre a falu gátló hatásával és a város előnyös befolyásával van dolgunk.

A falusi élet éppen napjainkban megy nagy átalakuláson át. A jazz, a kabaré, a színház, a hangverseny, a tudomány, az

irodalom különösen a rádió útján helyet nyert a földműves szobájában, a tanyák szérűiben, a puszták pajtaiban. A régi falusi élet kultúr-kapcsolatai meglazulnak, talán egészen veszendőbe mennek, de az új értékek még nem nyújtanak pótlást a régi világ helyett. A balatonberényi legény már vidáman éneklí jó somogyi dialektusban, hogy: „Pardony, pardony szenyóra”, de aprószentek napján még „korbácsónyi” mennek, Luca-napján pedig „kotyóni” járnak és ugyancsak nagyot néznek a hivatalos helyről kiküldött mű-regősökön, kiknek hivatásuk volna a régi hagyományok életben tartása. Sem ezek, sem agyonrendezett népünnepélyek, erőltetett népszínműtáncok és mesterkéltnépviselőket nem fogják a múlt szép szokásait megőrizni, ha a nép már ezeknek nem érzi szükségét. A Pestre felkerült magyar paraszt hamarosan leveti a falusi gúnyát és városi ruhát ölt. Irasan beszél és nézeteinek a maga módján csinál „propagandát”⁴⁴, a piaci „strandon”. A falu jelenkori problémája egy élő falusi kultúráért való küzdelem (10, 11). Hogy ez milyen irányban fejlődik, azt a milieupszichotógia nem befolyásolja, legfeljebb csak megfigyeli. Az élet úgy sem engedi magát szabályok és rendeletek béklyói által korlátoztatni.

b) A munkás gyermek milieuje

a) A szegény gyermek pszichológiája

A kulturális környezet jelentős része a *szociális milieu*, mely régebben — a természeti tényező mellett — szinte az egész milieu-problémán uralkodott. Igaz, hogy a kulturális és személyes mozzanatoktól nehéz élesen elválasztani a szociális hatásokat, annyira összefonódnak kultúra, ember és természeti viszonyok. Hogy a szociális mozzanat ennyire előtérbe tolult, annak oka a legutóbbi száz év technikai előhaladása és az ezzel párhuzamosan kialakuló munkásmozgalom. A technika rohamos fejlődése (gőzhajó, vasút, telefon, mozi, rádió, stb.) közelebb hozta az embereket egymáshoz és olyan népmozgalmat idézett elő, mely — mint *Sombart* mondja — messze maga mögött hagyta a népvándorlást (117). Az ipari munkásság külön ipari milieut teremtett; természeti világa: a szén, a vas; kulturális világa: gazdasági helyzetéből támadó szakszervezeti önképzés és oktatás; egyénisége: a tömegmozgalomban elenyésző, de nem teljesen elvesző ember.

Az ipari munkára legmélyebben hatnak az embert formáló gazdasági tényezők.

Minden nagyobb társadalmi osztálynak megvan nemcsak a maga sajátos lelki alkata, hanem, ami még érdekesebb, saját anthropológiája is. Ha vannak ipari betegségek, melyek pl. csak a fazekások vagy gyufagyári munkások szervezetét támadják meg, nem

nehéz elképzelni, hogy a kora ifjúságtól folytatott nehéz ipar átalakítóan hat az egyén testére, lelkére.

A szegénység betegségeinek — az angolkórnak és a tüdővésznek — gyökerét a lakásnyomorban és ezzel kapcsolatban az oxigén, a napfény hiányában, az elégtelen táplálkozásban látjuk (44, 46).

Egy-két szám élénk fényt vet a lakásnyomor tetet-lelket pusztító veszedelmére.

Újpest egyik szegénynegyedében levő elemi iskola 6-11 éves tanulóinak hálóhelyviszonyairól adatgyűjtést végeztem.* Kutattam, hány gyermek alszik egyedül s hányan kénytelenek fekvőhelyüket másod-, harmad- vagy többedmagukkal megosztani.

Ezek a magyar viszonyokra és normális gyermekekre vonatkozó értékek valamivel jobbak, mint a kisegítő iskolai tanulók németországi adatai (v. ö. I. 2. fej.).

265 tanuló közül *egyedül csak 90 (24%) alszik: másodmagával alszik egy ágyban 113 (43%); harmadmagával 23 (9%); negyedmagával 4 (2%),* vagyis a 6-11 éves gyermekeknek 54%-a másod- vagy többedmagával alszik egy fekvőhelyen.

Apjával alszik 12 (5%) leány, anyjával 22 (8%) fiú. Nővéreivel hál 12 (5%) fiú; 46 (16%) fiú fiútestvéreivel, 43 (16%) leány nővéreivel osztja meg fekvőhelyét. Hogy ezek a rendellenes lakásviszonyok a sexualitás útvesztőjébe, nem egy esetben az abnormis nemi életbe kergetik az ifjúkorúakat — világos.

A munkásosztály — szemben az értelmiségi osztállyal — más testi és lelki alkatot mutat. S itt az anthropológiának egy igen fontos megállapítására kívánok rámutatni. *Hasonló társadalmi milieu gyermekei, ha más országból valók is. lesti fejlődésükben közelebb állanak egymáshoz, mint ugyanannak a nemzetnek, sőt ugyanannak a városnak különböző szociális Környezetből származó gyermekei.* Tehát a szociális feltételek sokszor súlyosabban esnek a latba, mint a faji különbségek (58, 135).

Érdekes, hogy ezt az anthropológiai tételt jó néhány évtizeddel előbb egy magyar történettudós, a nemesség és a jobbagság közötti különbséget tárgyalva, szociális és pszichikai területen is megállapítja. *Grünwald Béla* szerint (42) a hasonló társadalmi (nemesi) milieu ugyanegy osztálynak más nemzetbeli tagjait lelkileg is, gazdaságilag is közelebb hozza egymáshoz.

A gazdasági helyzetet régebben egyszerűen az anyagi jólét fokozataival fejezték ki. Kutatták a jövedelemnek, a család nagyságának stb. befolyását, de mindezekkel nem tudtak az egyéniséghez közelebb férközni.

A szülők keresete párhuzamot tüntet fel egyrészt a gyer-

* Az adatgyűjtés munkájában *Bott Ferenc* újpesti áll. elemi iskolai tanító úr volt segítségemre. Ezúttal is őszintén köszönöm értékes közreműködését.
V. O. J.

mekek testi alkatával, másrészt az ettől függő szellemi munka teljesítőképességgel. A gyermekek iskolai teljesítménye és a szülők keresete, illetve gazdasági helyzete közötti korreláció mértéke 0.60-at tesz ki (89). Azonban egyedül a jövedelem nem lehet fokmérője a milieubeli elhelyezkedésnek és a szellemi színvonalnak. Keresztezi, mégpedig élenken befolyásolja ezeket a mozzanatok a felügyelet hiánya, az egészségügyi és nevelési szabályokban való járatlanság, stb. A jókereső újsárgyermek elhanyagoltabb lehet, mint a szegény házmesteré, ki egész napját gyermekével töltheti.

Nagyjából azonban a szélső értékek mégis tájékoztatnak. Ezért a család szociális helyzetének meghatározásául a *szegénység* és *jómód* könnyebben megállapítható csoportjait vettem fel (130-131). Nem helyes az az osztályozás, mely a tanulatlan, tanult munkás, kishivatalnok, kereskedő, iparos, jobb fizetésű tisztviselő s végül a szabad pályán mozgó gyermekeinek csoportjait vagy az egyetemet végzettek, közepes- és kishivatalnokok, önálló és nem önálló iparosok, tanult és tanulatlan munkások osztályait (12) veszi alapul. Hisz nagyon könnyen elképzelhető, hogy a kishivatalnok családja is ugyanolyan nyomorúságos viszonyok között él, mint a tanulatlan munkásé. Épp ezért ott, ahol ez lehetséges, a fenti két csoportra való beosztást ajánlom.

A szegény gyermekek hallása — *Weil* német, *Saint-Hilaire* francia és *Niceforo* olasz adatai szerint (93) — rosszabb, mint a jómódúaké. Tapintásuk és fájdalomérzésük is csökkentértékűbb gazdag társaikénál. A többi érzékszerv működése terén is a gazdagok értékei a jobbak.

A szegény gyermek a tanulásban gyorsabban fárad ki, mint a jób módú. De a szegény, dolgozó gyermek viszont az első iskolai órában jobb munkateljesítményt tüntet fel (137), mivel már megvan a munka lendülete; munkagörbéje a tanítás kezdetén már bizonyos magaslatot ér el.

Intelligencia-színvonal tekintetében a szegény gyermekek IV2 éves hátrányban vannak a jómódúakkal szemben (*Decroly-Degand*: 23 és 29). A falusi, az iparos, a primitív (néger) einher gyermekének képzeleti világa szegényes (3).

Emlékezeti vizsgálataim (131,132) különös figyelemben részesítették a szociális milieut.

Volt a megvizsgált hetven 6-11 éves elemi iskolai növendék között egy csoport, mely rendellenesen látszott viselkedni a felállított emlékezeti normákkal szemben. Alaposan szemügyre véve ezt a csoportot, kiderült, hogy egy kültelki iskola szegénysorsú gyermekeivel van dolgunk. *A szegény milieu hatása világosan éreztette hátrányos befolyását az emlékezeti munka terén.* A gyermekeket — mint említettem — a jómódúak és a szegények csoportjába soroztam.

Eredményeimet (a *Ranschburg-féle* szópárokkal történt a vizsgálat) a következő összefoglaló táblázatban közlöm:

	Szegény	Gazdag
Közvetlen emlékezet:		
terjedelme	79.48%	84.65%
nullás reprodukciói	5.12 „	2.56 „
legrövidebb időtartama	1.4 mp	1.2 mp
leghosszabb „	3.1 „	2.4 „
átlag „	2.0 „	2.0 „
Másnapi emlékezet:		
terjedelme	73.06%	82.05%
nullás reprodukciói	12.82 „	7.69 „
legrövidebb időtartama	1.6 mp	1.4 mp
leghosszabb „	3.3 „	3.0 „
átlag „	2.1 „	2.0 „

Ez a táblázat szavakba öntve azt mondja, hogy

1. a jómódú 6—11 éves iskolásgyermek, közvetlen és megtartó emlékezeti terjedelme (az itt nem közölt egy hét utáni is) jobb, mint nélkülöző társaiké.

2. A kedvezőbb szociális viszonyok között élő 6-11 éves iskolásgyermek közvetlen és megtartó emlékezetének időtartama rövidebb, mint szegény iskolatársaiké.

3. A jómódú gyermekek sokkal ritkábban reagálnak feleletnélküliséggel, mint a szegények. Utóbbiak kevés begyakorolt asszociációval rendelkeznek s gátlás esetén könnyen létrejön a nullás reprodukció.

4. A szegény gyermek gyorsabban fárad ki, mint a gazdag. A kifáradás sok oka között nem utolsó helyen szerepel az éhség.

A definíciós teljesítmények négy megállapított fokának négy szociális réteg felel meg (107); ennek a négy rétegnek képviselői az egyes iskolafajok tanulói (gimnázium, reálgimnázium, két népiskola; egyik tanult, másik tanulatlan munkások gyermekeivel).

A bukott tanulók jórésze (22.3%) a tanulatlan munkások családjának gyermeke; a kereskedők, iparosok gyermekei itt kisebb számmal (10.7%) szerepelnek. A kiegészítő iskolai tanulók 54%-a szintén a tanulatlan munkás-családok gyermekeiből kerül ki (43, 124). Az alsóbbrendű társadalmi milieu tehát bizonyos tekintetben meghatározó tényezője a lelki rendellenességnek.

A kedvezőtlen környezetben felnövekedő gyermekek hosszabb ideig maradnak az ú. n. substanciumos stádiumban. A szociális milieu kedvező volta a nyelvbéli kifejezés fejlettségével nagyjából párhuzamosan halad (2, 4). A jómódúak általában

a nyelvi készség, a szegények a kézügyesség terén tüntetnek fel jobb eredményeket.

A milieure vonatkozó pszichológiai vizsgálataim (130, 131), melyekre már 1912-ben, majd újabban 1931-ben mutattam rá, bizonyos anthropológiai kutatások eredményeivel hozhatók kapcsolatba. Eszerint: *minél jobb a szülők gazdasági helyzete, annál kedvezőbb gyermekük testi fejlettsége.* — *Hralicka-nak* newyorki menhely-gyermekeken végzett anthropológiai vizsgálatai kimutatták, hogy a rosszabb életkörülmények és az első éietévek kedvezőtlen nevelési viszonyai az izomerő fejlettségében nyilatkoznak meg legszembetűnőbben. *Mac Donald-nek* washingtoni vizsgálati eredményei még érdekesebbek. Munkás- és nem-munkásgyermek fejkörfogata minden évfolyamban kisebb, mint a nem- munkásgyermeké. Az iskolai előmenetelt is figyelembe véve, tételként mondja ki, hogy *a növekvő fejkör fogattal a szellemi képességek is gyarapodnak.*

A gazdasági viszonyok tehát — összefoglalva okoskodásunkat — meghatározó tényezői az emberi test fejlettségének. A testnek felépítésétől, jól vagy rosszul tápláltságától függ a leiek egészsége vagy betegsége. Világos tehát, hogy a hiányosan táplált test — átlagértékben beszélve — abnormis lelket foglal magában. Mivel pedig *á szegénység* szomorú velejárója a rossz és kevés táplálék, ennek *szükségszerű következménye a csökkent testi fejlődés és ennek nyomán a Lefokozott, a normálistól eltérő lelki élet.*

Eszünk ágában sincs azt állítani; hogy valamennyi jó módú gyermeknek jó és minden szegénynek gyöngé intelligenciája van. Csak átlagértékekről szólnak. Éppúgy nem fogja senkisein tagadása venni, hogy vannak testileg leromlott gazdag tanulók és vasgyúró szegény gyermekek. A tehetséges gazdag gyermekek előnyös testi és értelmi fejlődésével szemben áll az a veszedelem, melyet az elkényeztetés, az önáúótlauság és az élvezetek túlhajszolása jelent számukra (31, 130). A gazdag milieunek ezzel a három tényezővel nagy és súlyos küzdelmet kell megvívnia. A "bőségnek," a gazdagságnak is ép'pen úgy megvannak a maguk sajátos betegségei, mint a szegénységnek. Itt a túlhajtott élvezet szerepel, mint beté^ségököző,-hacsak a bölcs mérséklet gátat nem állít ennek a veszedelemnek. Ellijásodás, cukorbetegség, csúsz, kimondottan a jólét betegségei (46).

β) A szegény ifjúság milieuje.

Az ipari munkásság gyermekeinek miliéupszichológiája nagyjában megegyezik a nélkülöző ifjúság lélektanával (63-63, 109, 121). Nem mondunk újat, ha a SZÜKÖS viszonyokban vergődő gyermekevekre mutatunk rá. Milyen róliéuból sarjad ezeknek a munkásfiúknak, munkáslányoknak lelki világa?

Ez az ifjúság a nagyvárosok néhány szál fűvel dísztelen-

kedő homokbuckáin nevelkedik fel, ha véletlenül akad ilyen lakása közelében. Gondoljunk Budapest egyik-másik terére, külterki játszóhelyére vagy Bécs proletárkerületének *Bada* (102) által leírt rétyjére. Vidáman futballozó fiúk keresztezik apró gyermekek játszadozását, ezek meg gyöngéd szerelmes párokon, — kik nem látnak, nem hallanak — esetlenek-botlanak keresztül.

A nélkülözések az inasévek alatt sem kímélik meg a serdülő ifjút s a nagyváros sok csábítása hamar a fertőbe rántja a gyenge ifjúi lelket. S nagy szerencse, hogy ilyen küzdelmes kenyérharc dacára is a nagyvárosi iparos ifjúság az életben örömet talál. Igaz, hogy *elnyomottságát érzi s csökkentértékűnek tartja magát; bizalmatlan mindenkivel szemben s ezért kiegyenlítésre törekszik.* Van, ki bámulatraméltó önképzéssel, nyelvek tanulásával, irodalmi műveltség elsajátításával egyenlíti ki vélt alsóbbrendűségét, míg a másik, a nagyobbik rész, vasárnapi kiöltözöködéssel, tánciskolával is beéri.

A nagyvárosi ifjúság előbb érik nemileg, mint a falusi. Mikqr *Dehn* azt mondja, hogy a nagyvárosnak kevés olyan 18 éves proletárja van, ki szexuális megtartóztatásban él, bátran kiegészíthette volna a 18 évesek kategóriáját a nagyváros közeposztályának fiaival.

Az agyongyötört, agyonhajszolt, *az élet küzdelmeitől megtépzott ifjúság más érzelmi életet él, mint a polgári osztály.* A közösségekben való helyét is ez a másfajta beállítottság határozza meg.

A gazdasági viszonyok nagy mértékben rányomják bélyegüket az egyénre. *A pénztelenség, az anyagi gond a legnagyobb mértékben át tudják formálni az emberi lelket.* Pillanatnyi pénzzavar, mely a jobb lehetőségek holnapját biztosan látja vagy a diákélet vidám hónapvége nem ide tartozik. A munkanélküliség, az állandó állástalanság vagy a legszerényebb igényeket sem kielégítő heti vagy havi fizetések jönnek itt elsősorban figyelembe; heti fizetések, iiielyekből már csütörtökön este néni jut kenyérré vagy havi járandóság, mély a hó utolsó harmadában már rég elfogyott. Szomorú, szenvedő anyák, barázdáshomlok ú, kétségbeesett apák, éhes, elcsigázott gyermekek ülnek körül a csupasz asztalt, melyre az élet nekik édes-keveset tálalt fel.

Az iparos ifjúság után közvetlenül a kereskedőinasok és segédek következnek á sorban, ha a milieu lefokozottságát, a környezet káros hatását tekintjük. A kereskedelmi alkalmazott valami nagyra, többre hivatottnak érzi magát. A munkással semmi közösséget sem vállal, mert ez nem egyeztethető össze „úri” mivoltával. Ő alkalmazott és nem munkás, pedig valójában szociológiailag ő is a munkásság tagja (26).

A nagyvárosi iparosleányról éles és megkapó pszichológiai profilt rajzolt *Kelchner Matild* (65). Mint családtag, a nyomorúságos lakásviszonyok következtében nem találja helyét otthonában. A nagyvárosi leányok elzüllésének itt van egyik

legfőbb oka. A nemek elkülönítése lehetetlen, a rendezett családi élet nem talál nyugodt talajra, a fertőző betegségeknek ellenben bőséges melegágya ez a menedékhelyszerű „lakás”. — A háború előtt az ipari munkáslányokat, a háború után már az ú. n. középosztály gyermekeit is züllésbe kergeti ez az otthontalan otthon. A korcsma füstös levegője, a bár és kávéház vészthozó, csábító csillogása, a fogház világtalan falai nem lehetnek ijesztőbbek a sivár otthonnál.

Zola Gervaise-ének oly megható és egyszerű kitűzött élet-célja:

„Uramistenem, én nem vagyok nagyravágyó, nem kívánok sokat. Az én célom csak az, hogy nyugodtan dolgozhassam, legyen mit ennem, legyen egy tiszta zug, ahol lehajthassam fejemet... Aztán talán még arra is vágyhatik az ember, hogy saját ágyában haljon meg odahaza...”

S az életnek hány Gervaise-e van, ki ezt a legprimitívebb emberi igényét nem ludja kielégíteni.

A létfenntartás korai kenyérkeresetre szorítja az ipari pályán mozgó leányokat. Nem a hivatás, hanem a pályaválasztás nyomul itt előtérbe. Ez pedagógiai nézőpontból semmiesetre sem ideális, de a szükség nem azt nézi, hogy hol talál a leány hivatásának megfelelő munkahelyet, hanem azt, hol terem számára előbb egy darab kenyér. Ezért aztán nem ritka a pályaváltoztatás sem, mely a konjunktúrát is számításba veszi.

S itt fel kell hívnom a figyelmet azokra a leányokra, kik mint utcai árus kerülnek az erkölcstelenség egérfogójába. A „lokálokban” való virágárusítás vezet ezen a téren, hogy csak a legkirívóbb ilyen foglalkozást említsem.

Szabad idejét a munkásleány nem tudja tervszerűen, tudatosan kihasználni. Inkább a könnyű, könnyelmű mulatozások, mint a nemesebb szórakozások vonzzák. A gyilkos szesz, a léha olvasmány, az utóbbi évtized sikamlós és merész mozija, napjaink kacér és dévaj tánca, a pajzán hétvége, a nyár kihívó partfürdője mint mindent felfaló moloch pusztítják ezeket az egyszerű, együgyű gyermekeket. Pusztítják erkölcseikben, érzelmeikben, egészségükben, egész egyéniségükben.

A munkásleányok 14 éves korukban rendszerint nemileg felvilágosultak. Fájdalom, ezt a felvilágosítást a tömeglakás, az ágyrajárás, a szabad szerelem, a nemi élet leplezetlen nyíltsága hamar és kíméletlenül elvégzi. *Kelchner* (65) szerint 15-16 éves korban meghitt szexuális élmények már nem ritkák, sőt terhesség és nemi betegség is előfordul. Vannak leányok, kik minden válogatás, minden szerelmi vonzódás nélkül zuhannak a szexuális szakadékba.

A vallástól — a pártdogmák hatása alatt — hamar eltávolodnak (139).

Egy új erkölcsi felfogás alakul ki körükben, mely messze

eltávolodik a polgári erkölcsantól. A leány „partnert” választ magának s ez a viszony csak akkor megbotránkoztató, ha netán két barátja volna a leánynak (26). Semmi kivetni valót nem látnak a partner változtatásában. Ellenben, ha ú. n. szorosabb viszonyról van szó, még eljegyzés és esküvő is lehetséges.

Ezek a németországi és ausztriai viszonyok nálunk is megtalálhatók jobb-rosszabb másolatokban, ha nem is olyan durva elfajulásban.

Az egész életen végigvonuló szegénység nyomasztó hatása alatt *a szellemi színvonal egy bizonyos koron túl már nem tud felemelkedni. A 20-25 éves és a 60-65 esztendő munkás intelligenciája között alig van különbség.* A korrallal a szellemi élet nem tud lépést tartani s a 25-dik év körül megakad (93).

c) Elszigetelt milieu

A természeti, a kulturális és az emberi milieunek elszigetelt formái is vannak.

a) *Az izolált természeti milieu* azokon az elszigetelt helyeken állapítható meg, ahol bőséges táplálék, kedvező viszonyok állanak a szervezetek rendelkezésére; itt ezek óriásokká nőnek meg. Ahol az elszigetelt terület — őserdő, fennsík, hegy, sziget — nem biztosít a szervezetek számára optimális megélhetést, ott az eltörpülés jelensége lép föl (pygmeusok, kongói, angolai, stb. afrikai, valamint az újguineai, melanéziai és egyéb ausztráliai törpe népek). *Lambrecht* (74) ezt a jelenséget az elszigetelődés (*insulatio*) törvényének nevezi. Hogy itt a beltenyészés is jelentékeny szerepet játszik, világos.

β) *Az elszigetelt kulturális milieu* példái a vadonba kített gyermekek, kik távol minden művelődési hatástól, szinte állati sorba süllyednek. A brassói, az averoyni vad, Hány Istók és társaik a szerzett gyöngélméjűségnek azok az esetei, melyeket *Eauber* (105) a *dementia ex separatione* névvel jelöl meg. Ilyen mesterséges elszigetelés által szerzett gyöngélméjűségről akkor beszélünk, midőn olyan kített gyermekekkel van dolgunk, kik bizonyos valószínűséggel normálisok lehetnek. De e „vadászok” között lehetnek öröklött vagy világrahozott gyöngélméjűségi esetek is. A szülők — látván, hogy súlyos idiotával verte meg őket a sors, hogy szabaduljanak terhüktől — kítették a szerencsétlent az erdőbe vagy világgá bocsátották, mint pl. a híressé vált *Häuser Kaapart*. Azok a szerencsétlenek pedig, akik elszöktek hazulról, éppen lelki rendellenességük miatt tették ezt s ez elszigetelt életmódban keresték a leiküknek megfelelő adaequat — ez esetben kultúranélküli — milieut.

A nyomorék, a vak, a siketnéma, a siketnémavak gyermeket a testi készség, a látás, a hallás, a látás-hallás hiánya *elszigeteli a normális milieut* ö. Ez az elszigetelés szűkebb határokat szab kulturális milieujüknek.

γ) Az *elszigetelt emberi milieu*: az uralkodók, a főrangúak, az ú. n. felső tízezrek gyermekeinek szűk korlátok közé szorított milieuje.

A múltban, sok helyen még ma is, szinte légmentesen zárták el ezeknek a köröknek a gyermekeit a mindennapi élettől, a köznéptől. Hogy ez helyes, vagy nem helyes, nem tartozik ennek az előadásnak a keretébe. Mindenesetre érdekes szembeállítani az uralkodócsaládok gyermekei számára készített régi tanterveket azzal a mai okos szokással, mely a jövő uralkodóit és az uralkodócsaládok tagjait is nyilvános iskolákban, nevelőintézetekben taníttatja, nevelteti.

A főrangúak, a felső tízezrek objektív milieujének a normától eltérő szubjektív vetülete támad; egy olyan szubjektív milieu vetület, mely az átlagtól teljesen elütő világot mutat az egyénnek. Egy világot, mely a valóságban nincs meg vagy legalább is úgy nincs meg, mint azt a főrangú gyermek látja. S ennek sokszor nem a felső tízezrek az okai, hanem a polgárság, mely megakadályozza ezeknek a hódolattal körülvelt gyermekeknek a köztük való szabad mozgást, a naiv gyermeki életet.

Az ő milieujük épp ezért nem tud a maga módján kialakulni. *Adaequat milieujükviek igazi része otthonuk meghamisított része az eltorzított külvilág*, mely mindenütt, ahol megjelennek, ünnepi képet ölt s Potemkinfalvakat emel számukra.

3. Emberi milieu

Ember nélkül hiába legszebb a természet.

Kölcsey ifjúkori barátjának, *Kállay-nak* leírja a tájat, hol lakik:

„A körny, melyben lakom, el van dugva szem elől, szép, de vad s felette magányos. Egyfelől nagy erdők körítenek, másfelől nyilas esik s láthatárainkat a máramarosi hóbércek határozzák. Nem poétái hely-e, édes barátom? Csak az a baj, hogy *nekem emberek kellene, nem, lélektelen szépség.*”*

Természeti és emberi tényezők könnyen választhatók el egymástól, de emberi és kulturális tényezőket sokkal nehezebb egymástól élesen elhatárolni. Az ember hozza létre a kultúrát és a kultúra formálja az embert. A kölcsönhatás, a kereszteződés, az érintkezés számtalan pontban megállapítható, mégis vannak kimondottan emberi tényezők, melyeknek vezető szerepe a milieupszichológiában kétségtelen. Ilyenek, hogy csak a legkiemelőbb mozzanatokra rámutassak, a személyes tényezők: a család, a rokonok, barátok, ismerősök; az érintkezésből folyó tényezők: a foglalkozás, viselkedés a gyermekkel szemben

* A dőlt szedéssel való kiemelés tőlem származik. V. O. J.

és végül az intézmények (iskola, intézet, szanatórium, kórház, javító és fogház) hatása.

Fukuda (35) a személyi tényezők vizsgálatára tíz értékelési tényezőt vesz fel (a gyermek viszonya szüleihez, rokonaihoz, ismerőseihez; ezek jelleme, magatartása a gyermekhez, a mód, ahogyan a gyermekkel foglalkoznak, stb.). *Argelander* (3) a milieu-hatásnak inkább reális részére kiterjedő kérdőívet szerkesztett. Főbb pontjai: a család, az alvás, táplálkozás, ruházat, tisztaság, szociális helyzet, jövedelem, lakás és a gyermek iskolán kívüli foglalkozása.

A személyes milieutényezők általában nagyobb hatással vannak a gyermek lelki fejlődésére, mint a reális milieufeltételek. S itt kapcsolódik be a nevelés nagy és mély munkája. Nem tartom azonban helytállónak *Lämmermann*-nak azt az állítását, mely s/erint a gazdasági tényezők közül a jövedelemnek csak kis jelentőséget tulajdonít. A nincstelenség sokszor csírájában elfojtja a köznapi emberek törekvéseit, de nem egy esetben kiváló elmék munkásságára is gátlóan hat. Szerencse, hogy ezek az esetek ritkák. Vagy talán nem ismerjük őket.

a) A család

.4 *személyes tényezők* közül a vezetőszerp a családé, mely életünk elválaszthatatlan és megdönthetetlen alapját alkotja; ez a gyermek természetes, adacquat milieuje. A család az élet csigaháza, melytől megválni nem tudunk, hacsak legősbibb valónktól nem akarunk elszakadni (73). A család az ü. n. külső vagy helyi milieube van beágyazva; ezalatt a falusi, városi, nagyvárosi milieut értjük; ide sorozzuk még a bérkaszárnját, a lakás környékét s végül a gyermeki milieu egyik külső életterét: az utcát (51).

A család, mint a gyermek milieuje, igen sokféle rendellenességet tüntet fel; ezeket *Busemann* (15) nyomán bizonyos típusok szerint csoportosítjuk. Három nagy csoportját (házassági, szülői és testvéri viszony) kettőre: *a szülői és gyermeki konstelláció osztályaira korlátoztam és figyelemmel voltam az elvált szülők gyermekeinek, valamint a későn született és ikergyermekek milieujére.*

I. Szülői konstelláció

1. Rendellenes házaseslet:
 - a) a törvénytelen,
 - b) a házasságon kívül,
 - c) a házasság előtt született gyermek és milieuje.
2. Formailag törvényes házasság:
 - a) szerencsétlen házasságból,
 - b) váláshoz vezető házasságból származó gyermek és milieuje.

II. A g y e r m e k c s a l á d i á l l á s a.

A) Viszonya szüleihez.

1. Egy házasság jó tekintetbe:

- a) anyátlan árva,
- b) apátlan árva,
- c) teljesen árva.

2. Két vagy több házasság jó tekintetbe:

- a) mostoha apás,
- b) mostoha anyás,
- c) teljesen mostohagyermek és milieuje.

B) Viszonya testvéreihez.

1. A gyermekszámot tekintve:

- a) testvértelen,
- b) kevéstestvérű,
- c) sok testvérű gyermek és milieuje.

2. A gyermek helyzete testvérei sorában:

- a) első,
- b) középső,
- c) utolsó gyermek,
- d) későn született,
- e) ikergyermek és milieuje;
- f) egyetlen fiú sok leány között;
- g) egyetlen leány sok fiú között.

A rendellenes házasesetben alig törődnek a gyermekkel a mindennapos jelenetek, az örökös összezördülések a legszomorúbb szemléltető oktatással szolgálnak a szerencsétlen csemeteknek. Törvénytelen gyermekek iskolai osztályzata rosszabb, mint a hasonló társadalmi környezetből származó törvényes gyermekeké (1). A lusta, a hanyag tanulók a rendellenes családi élet szükségszerű hajtásai, A rossz példa, a felügyelet hiánya, a gyöngye erkölcsi talaj mindmegannyi tényező, mely a hanyagságnak veti meg az alapját. Vizsgálatok kimutatták (7, 69), hogy azokban a rendes családokban, melyekben a munka mintaadásul szolgál, a hanyagok száma százalékosan is elenyészően kisebb, mint a zilált családi viszonyok között felnövekedő gyermekek körében. Az elvált, vagy válófélben levő szülők gyermekei hamarosan megismerkednek a gyűlölködés, a fondorkodás, a pénzhétség, a zsarolás, a fenyegetés, a büntető- és házasságjog éppen nem nekikvaló fegyvertárával. Egyik napon az apa, másik napon az anya befolyásolja a maga módján és érdekeinek megfelelően a gyermeket. A kevésbé intelligens szülő ellenséges érzületeket igyekszik a gyermekben felébreszteni a másik féllel szemben. Hazugságok, rágalom, csalások, hamis

lanúzásra való rábírás, hamis tanuskodás mindennapos jelenségek ebben a milieuban. A gyermeki „milieu-idegességnek” nem egyszer előidézői ezek a durva válások.

A formailag törvényes házasság rendellenességeinél még sötétebb képet mutatnak a vadházasságok gyermekei; a törvény sokszor nehezen éri utól az apát s ha a bíróság a tartásdíjat meg is állapítja, még mindig kérdés, be tudják-e azt az apán hajtani.

A családi konstelláció hatását a gyermeki lélek kialakulására igen szépen dolgozta ki az individuálpszichológia (136).

*Az árva- és mostohagyermek*ek szomorú helyzetét a lelki fejlődés szempontjából bővebben fejtegetnünk fölösleges. Gyermekek, kik szülők vagy csak a/, egyik szülő nélkül nevelkednek fel, iskolai előmenetelükben hátramaradottabbak, mint a szülei felügyelet alatt felnövekedő tanulók. Az atya elvesztése a gyermek lelki, erkölcsi fejlődése szempontjából mindig súlyosabban esik a latba, mint az anyáé. Az apátlan árvának nincs mintaképe, nincs támasza, következetes irányítója és nincs szigorú, de szerető vezetője. A fiatal gyermekégekben és a serdülés korában való elárulás a legvészthetőbb időszak (72, 108). *Heim* 250 javíthatatlan rabon végzett vizsgálatai szerint: 20.8% már 6 éves korában teljesen árva vagy félárva volt, 76% hat és tíz, 11.6% pedig 14-16 éves kora között jutott erre a szomorú sorsra (id. 17 sz. 149 l.). Vagyis valamennyi megvizsgált közül 40% már 16 éves kora előtt árva lett.

Az iskolai előmenetelt is károsan befolyásolja a szülők egyikének elveszte. A bukási valószínűség ezekben az esetekben 90%-ról 140%-ra emelkedik; az anya elvesztése nagyobb bukási százalékot von maga után, mint az apóé (16).

Fontos a gyermeki milieu szempontjából *a testvérek számához* való viszony is. *Az egyke* más milieut kap, mint a kevés vagy soktestvérű gyermek. Az egyke-gyermek intelligencia tekintetében rendszerint felülmúlja a hasonlókorúakat. Szociális alkalmazkodóképessége azonban igen csekély (8, 32, 33, 73, 82). A nagyobb testvén körben felcseperedő gyermek az iskolában jobbnak mutatkozik az egykénél is, a kétéstestvéreknél is. *Busemann* szerint (16) a tanulási teljesítőképesség szempontjából van egy optimális gyermekszám; a középiskolára vonatkozóan ez 3-4. Ugyancsak fontosnak tartja annak a megállapítását, vajjon óhajtott vagy nem kívánt egykével van-e dolgunk. Tapasztalati alapján a hívatlan egyke akárhány esetben a normán alul marad. Ok: magzatelhajtást kísérletek (?) és elhanyagolás.

Az egyetlen gyermek szerencsétlensége, hogy lépten-nyomon a szülők érdeklődésének a középpontjába kerül s minden kérdés megvitatásáról ő is tud. Való igaz, hogy *két szülő egy gyermek számára nagyon sok* (15).

A kevéstestvérű gyermekek számát talán kettőben állapíthatjuk meg. Az egyke kedvezőtlen és a középső gyermek kedvező

helyzetének keverékét látjuk ezekben a párokban. Nekik is bőven kijut az elkényeztetésből, a túlzott féltésből, de ez szerencsére már két gyermek közt oszlik meg s így intenzitásukból is sokat veszítenek ezek a túlajtott szülői érzelmek és gondok. Az idősebbnek és az ifjabbnak itt természetesen egészen más a helyzete, mint az első és utolsó gyermeknek egy nagyobb test vérsorban.

A soktestvérű gyermekek milieujében a nagy szeretet helyett nem egyszer a szülők szeretetlensége válik szembetűnővé. A kis jövevényt nem nagy örömmel üdvözlik s inkább a könnyelműség büntetésének tekintik (136). Minél nagyobb a család, annál kisebb a gyermek intelligenciája. A korrelációs tényező ezekben az esetekben leginkább 0'20- 0'30 között mozog (1). A nagyszámú család kedvezőtlen milieuhatásának magyarázatát a gazdasági viszonyok rosszabbodásában látjuk. A család szaporodik, de a jövedelem a régi marad s a nagy gyermeksereg ápolására sem jut elegendő ideje az anyának. Az egyke-gyermek intelligencia-hányadosa átlagban: 107.9; az egytestvérűeké: 105.6; a kéttestvérűekké: 101'5, míg a nyolctestvérűekké: már csak 85.5.

A gyermek helyzete a testvérek sorában sokszor mély hatással van jellemének kialakulására.

Az *első gyermek*, ha évek múlva érkezik csak meg kis testvérkéje, az egyke minden sajátosságát magán viseli. Féltékenység, elhanyagoltság érzelme lesz benne úrrá, mert uralma a családon belül megdőlt. Később megbarátkozik az adott helyzettel, felismeri az idősebb előnyeit, majd játszótársat is talál testvérkéjében s a volt egyke hibái teljesen háttérbe szorulhatnak. A testvéri harmónia megteremtésében természetesen a szülőnek jut a legnagyobb szerep. Különösen arra kell ügyelni, hogy az idősebb ne akarja zsarnokoskodással, fölényeskedéssel, mindent-jobban-tudással elvesztett uralmát biztosítani.

A középső gyermek helyzete igen kedvező. Az idősebbtől tanul, az ifjabbat ő tanítja s ez önérzetét emeli. Főlérendelt és alárendelt egyszemélyben s így igen sok alkalma van, hogy mindenfajta szociális beállítottságban megállja helyét (40). Az individuálszichológia nem ítéli meg ilyen kedvezően helyzetüket (136). E felfogás szerint a középső gyermek nagyon háttérbe szorul és bátortalanná lesz. — Félénk, suta és a gyámoltalan viselkedés egész életének útravalója. — Megfigyeléseim nem tudják az individuálszichológiának ezt az álláspontját igazolni s ahány háromgyermekes családot csak láttam, ott a középső az egészséges, kiegyensúlyozott jellem és munkabírástípusa volt. Ahol ettől — egy-két esetben — eltérést találtam, ott vagy a pubertás zavaró mozzanatával vagy lelki rendellenességgel álltam szemben.

Az utolsó gyermeket nemcsak a legifjabbnak, a védtelennek kijáró agyonbecézés, de egyben a többi idősebb testvérrel szem-

ben fennálló nagy hátrány nyomasztó érzése is bátortalanná teszi (21, 136). Az ő milieuje a nagyok, az erősek milieuje, mellyel mindenáron egyenrangú félként akar megküzdeni. *Bab-szem Jankó* és a mesebeli három fiú legkisebbiké ennek a típusnak irodalmi alakja.

A későn születeti gyermek idős testvérek és élemedett szülők milieujébe csöppent bele. Ezek a felnőttek közt felnövekedő gyermekek az egykéhez hasonló életet élnek.

Az ő nyelvi készségük és az első gyermeké egész más-ként fejlődik, mint az utánuk következőké, kik már nem csu-pán felnőttektől sajátítják el a nyelvet (2, 4).

Az azonos környezetben levő iker gyermekek szubjektív milieu-vetülete, ha egypetéjűek, majdnem azonos; a kétpetejűek szub-jektív milieuképe hasonlóbb egymáshoz, mint a többi test-véreikéhez.

Az egyetlen fiú a sok leány között teljesen nőiessé válik s viszont az *egyetlen leány fiúk között* fiússá, férfiasá. Ezek a leány-kák félredobják a babát, a főzőcske nem kell nekik, de elemükben vannak, ha lovacskázhathatnak vagy ha rabiósdit játszhat-nak a fiúkkal

Az előbbi típus érdekes rajzát adja *Kuncz Aladár* Fekete Kolostorában. A nőies *Dv. Herczre*, az osztrák tanárra gondolok. Hét nőtestvér után ő volt a nyolcadik gyermek. Férfilényébe igazi nőiesség szorult. Dr. Hercz, ha varrt, gyűszűt húzott, a cérnaszálat fogaival harapdálta el és a varrást éppen olyan mozdulattal simítgatta el, mint valami nő. Tele volt asszonyi ösztönösséggel és rejtélyességgel. Lényéből gyöngéd, figyelmes nőiesség áradt ki. — Az ő szubjektív milieuje egy nőies objektív világnak nemcsak lelki, hanem testi vetülete is.

A testvéri koedukáció vizsgálata szerint (73) a leányok, kiknek nincs fiútestvérük s fiúk, kiknek nincs nővérük, iskolai előmenetelükben gyöngébbek, mint azok a testvérek, hol fiúk-leányok vegyesen vannak.

Az emberi milieu adaequat és inadaequat módon a társadalomban, iskolában és a családban jelenik meg. A társadalom ellenségeinek — mint már említettem — az ethikai alapon nyugvó világ inadaequat milieut jelent. Az ő adaequat milieujük a betörők, gyilkosok világa.

A normális iskolai milieu a lelkileg rendellenes gyermekek számára — elütő lelki életük miatt — inadaequat világ. Az imbecillist gyöngetehetségűsége, az idegest nyugtalan, gyors haladása, a hisztériást nagyotakarása kiemeli a normális iskolai milieuból. Rendellenes egyéniségük nem adaequat, hanem megértő iskolai vagy családi milieut kíván. Ezt mindegyik típus megtalálja a neki megfelelő gyógyító pedagógiai intézeti vagy családi elhelyezésben. Itt bár számot vetünk rendellenességükkel, mégsem a milieut alakítjuk át abnormitásuknak megfelelően, hanem a normális miheuhöz hangoljuk egyéniségüket. Más szóval, a

lehetőséghez képest a normalitás színvonalára emeljük fel őket.

A családban is érdekesen nyilatkozik meg az adaequat és inadaequat milieualkotás. Ugyanegy családi milieu keretén belül láttam a javíthatatlan züllöttség és a tökéletes becsületesség példaképeit. *A züllött fiú számára inadaequat volt ez a tisztos polgári környezet* s elkerülve hazulról, egy-kettőre megtalálta zsák a faltját.

Az emberi milieu — a társadalom, az iskola és a család — tehát mindig a lelki katalizátoron, keresztül adaequat módon alakul ki az egyénben,

b) Iskola és hospitalismus.

Az iskola az élet második nagy állomása. Itt kell az élet első harcait megvívni, itt kell bebizonyítani a gyermeknek életrevalóságát s itt kell megtanulnia a munka szeretetét. Kezdetben bizony nem egyszer nehezére esik ez a sok követelmény, melyet az élet vele szemben támaszt. Két milieu áll itt egymással szemben: a tanító és a tanuló milieuje. Mindketten más-más világban élnek s a tanítónak bele kell helyezkednie a szubjektív gyermeki milieube, meg kell értenie, bele kell látnia a gyermek igazi milieutükrébe, hogy a kis diák sorsa elviselhetővé váljék. Annak a görög hadvezérnek a példája lebegjen szemünk előtt, ki nem restéit kis gyermekkel — dülő csaták után — lovacskát játszani.

Az iskola, az intézet a család melegét, gyöngédségét nem tudja pótolni, sőt a gyermektársaság akárhány esetben kíméletlenségével csap le a mitsem sejtő apróságra (30, 113, 116, 119). Az iskolába lépő gyermek testi fejlődésére károsan hat a nem mindig szellőztetett, a nem elég levegőjű tanteremben való négy órás tartózkodás. Sok gyermek eleinte félszegnek érzi magát és ezt a csökkentértékűségi érzetét — ha ez megfelelő szülői vagy nevelői javításban nem részesül — az életbe is magával viszi. Ez az állandósult, az iskola által kitenyészített csökkentértékűségi érzet jellemalakító hatásával az egyén bio-negatív tulajdonságait növeli. Hogy ez nem megfelelő, sőt káros útra valója az életnek — világos. Bátorítás, biztatás, az önérzet nevelése azok a tényezők, melyek biopozitív irányba terelhetik a gyermek egyéniségét. Ez határozottá, bátorra, élénké fogja tenni a tanulót s nemcsak magatartását, magaviseletét, hanem tanulási előmenetelét is előnyösen befolyásolja.

A tanuló az iskolai osztály keretén belül nem mint társadalmatlan atom él. Egy vagy több csoporthoz tartozik; rendszerint ahhoz, melynek tekintély tartó a vezetője (70). Egy ilyen csoportnak, mely a tízpercekben, a tornában az önképzőkörben, a kirándulásokon szerves egységet alkot, 5-10 tagja van, aszerint, amint a vezér kisebb vagy nagyobb tekintélyt tud magának szerezni.

Súlyos abnormisokon legfeltűnőbb tünet: az aszoeiális viselkedés. Valóban *atomként helyeződnek el kis társadalmi szervezeteikben.* — A kevésbé súlyos esetekben szintén nagy a hajlan az aszoeiális viselkedésre, de legalább családjukban vagy osztályukban tudnak valamelyest alkalmazkodni, ha a nagy közöséggel, a társadalommal nem is találják meg szoros kapcsolataikat.

A családot helyettesítő intézmények között figyelembe kell vennünk a *pótcsaládot* és az *intézetet*. A jól választott pótcsalád közelebb áll az igazi család milieujéhez s a társas életről sem nyújt téves fogalmat a gyermeknek. Az ideális pótcsalád: a pedagógus családja. Egyrészt azonban nagyon kevés hivatásos nevelő van, ki erre a nagy áldozatot kívánó feladatra vállalkoznék, másrészt a pótcsaládra rászoruló gyermekek szülei nem rendelkeznek megfelelő anyagi eszközökkel, hogy ezt a munkát meg is tudják fizetni. Sokszor ezen a nagyon anyagias ponton múlik nem egy abnormis gyermek gyógyító nevelése. Amit az állam nyújt, az édes-kevés. Egy-két intézet az abnormisoknak csak elenyésző számát tudja befogadni.

A családi és intézeti milieu közötti lényeges különbséget *Ketzer* (54-56) az intézet relatív *érzelemmentességében* látja. Az indulatmentes környezet különösen azoknak a gyermekeknek szolgál javára, kik nagyfeszültségű szülői légkörből kerülnek ki. Ezekben az esetekben a milieu-okozta idegességnek a környezetváltozás igen jó gyógyítója.

Az intézeti, szanatóriumi vagy kórházi környezet a különleges emberanyagnál fogva mély átalakító hatással van az egyén lelkére. A különböző hivatású és más-más társadalmi rétegből egy helyre toborzódott ember egész gondolatvilágát a betegség közös uevezőre hozza. A fogházak, a fogoly-, koncentrációs- és internálótáborok drótsövénnybetegsége is ennek a közös objektív milieunek hasonló szubjektív milieuetülete. Ifjúkorúakra a fogház-milieu káros és romboló hatására már régen rámutattak, mikor a javítókat elmésen elrontó intézeteknek mondták. Nagy bűnügyek, összeesküvések, rablások, gyilkosságok a börtön falai között szövődnek. Homosexuális társaságok itt alakulnak meg. A fogház így egyenest főiskolája a bűnözésnek. (119.)

Az intézeti növendék más lelki világot hoz magával, mint a szülei házban vagy a megfelelő nevelő család körében felcseperedett gyermek. Az objektív milieu megváltoztatja a gyermek lelki világát. Az intézeti nevelés sok kiválósága mellett hátrányokat is rejt magában. Azokat a káros hatásokat, melyek lelki téren mutatkoznak, *pszichikai hospitalismusnak* nevezzük a testi ártalmak analógiájára, melyet *fizikai hospitalismus* néven ismerünk.

Pagliani anthropológiailag megvizsgált 8-15 éves torinói gyermekeket és adataikat összehasonlította ugyancsak torinói hasonlókorú menhelyi növendékek idevágó értékeivel. A 8 éves

korban a testmagasság terén 7, a 15 éves korban pedig 10.6 cm-rel vannak hátrányban a menhelyi fiúk a normális családi milieuban élő gyermekekkel szemben. A leányok adatai sem kedvezőbbek (8.4, 7.6, cm). — Ugyanezeket a viszonyokat mutatják a testsúlyra és a mell körfogatra vonatkozó számok is.

A fizikai hospitalismussal párhuzamosan halad a pszichikai hospitalismus. De óriási különbség van e kétfajta jelenség között, ami a javíthatóság kérdését illeti. A fizikai hospitalismussal megfelelő lakás, táplálkozás, ruházat, stb. viszonyokat biztosítva — eredményesen vehetjük fel a küzdelmet, A gyermek testi elmaradottságát rendszerint helyre lehet hozni. A pszichikai hospitalismus gyógyítása, javítása ellenben sokkal nehezebb feladat.

A pszichikai hospitalismus vizsgalatakor kiderült, hogy az intézeti növendékek intelligencianívója (substitution Bourdon-és Ebbinghaus próbákkal vizsgálva) jóval mögötte marad a családi környezetben felnövekedett gyermekek értelmi színvonalának (68). A gyöngébb idegzetűek nemcsak az intézetben, hanem onnan kilépve is sokáig magukon viselik a feszélyezettség, a passzivitás, a félénkség egy-egy jellemző vonását.

igen érdekesek azok a *Bohrschach-féle* tesztekkel végzett kísérletek, melyeket *Loosh-Usteri* (78, 79) intézeti és családi nevelésben részesült gyermekeken végzett. E megállapítás szerint az intézeti növendékek sorában jóval több az *introvertált* típusú, mint a családi környezetben felnőtt gyermek között (24%). Tudjuk, hogy az introvertáltság az alany negatív vonatkozása a tárgyhoz; az érdeklődés nem a tárgyra irányul, hanem attól eltávolodik, *gondolataiba* visszavonul, az alanyra tér át. Az alany vezető szerepe mellett a tárgy legfeljebb csak másodrendű. Röviden: az introvertált a gondolkodás és megfigyelés embere. Az extravertált az érzelmek és cselekvések embere. Íme, az érzelmi világ háttérbe vonul s ennek következménye, hogy a társas nevelés dacára is a társas érintkezésben gátoltak (56). A pszichikai hospitalismus egyik jelentős és egyben káros mozzanata az érzelmi életnek a lefokozottsága. Szoros kapcsolatban van ezzel az a tény is, hogy az intézeti növendékek nyelvi fejlődése, beszédképessége is nagy elmaradottságot tanúsít.

A fizikai és a pszichikai hospitalismus eddigi vizsgálatai bizonyos egyoldalúságot tüntetnek fel. A vizsgált anyag rendszerint olyan intézetekből került ki, melyben vagy az alsóbb néposztályok gyermekei tömegesen foglaltak helyet vagy ha jobb elem is volt a kísérleti anyag, az olyan nagy intézetekben nyert elhelyezést, hogy az egyéniség nehezen juthatott érvényre, s a testi fejlődés sem alakulhatott ki eszményi módon.

Mit mutatnak *Lietz* Landerziehungsheimjai? Abban az óriási irodalomban, mely ezekről a modern intézményekről szól, nincs nyoma a fizikai és pszichikai hospitalismusnak.

Sőt tovább megyünk. Nemcsak ennek a normálisok szá-

mára létesített intézménynek számos internátusában, hanem a vezetésein alatt állott ideges gyermekek állami intézetében sem *ütötte* fel fejét a hospitalismus (132).

Mi ennek az oka? Egyrészt a növendékek csekély száma, másrészt a testi és lelki higiéniének az ideális állapotot majdnem megközelítő mértéke.

Íme, a hospitalismus ellenszerei.

Az intézet sohasem fogja a családot, a családi kör meghitt hangulatát pótolni s ezzel a szándékkal nem is szabad fellépnie. Az intézet igyekezzék testiekben, lelkiekben a legjobbat adni, mit mint intézet nyújthat. Az intézeti pedagógiának sok előnye is van. Ezeket a kedvező mozzanatokot ki kell használni és sorompóba állítani a folyton fenyegető hospitalismus veszedelmével szemben. Járjon ez a pedagógia a saját lábán, kövesse saját célkitűzéseit, ne akarjon idegen mezők elérhetetlen virágaiból csokrot kötni, mikor a kötözőszál — az összetartó családi szeretet fonala — nincs a kezében.

A társas életre való nevelésben az intézet akárhányszor, de nem minden esetben fölötte állhat a családnak s nem egy tekintetben — a szociális és kulturális élet területén — kedvezőbb viszonyokat teremthet a növendék számára.

c) Viselkedés különböző milieukben

Ha *az egyén* egyidőben kétféle milieuban él, mindegyik milieuban másképp reagál. Ez nem kétarcúságot jelent a szó szoros értelmében, hanem megfelelő milieureakciót. Az csak igazán természetes, hogy a nagy államférfi másképpen viselkedik meghitt családi körben, mint a politika ezerszemű nyilvánossága, a parlament előtt. A gyermek iskolai és otthoni viselkedése is a két helynek megfelelően más lesz. Ez nem kétarcúság, s éppenséggel nem álarc, mint *Simon* és *Seelmann* állítják (83), hanem *adaequat viselkedés különböző milieukkel szemben*.

A gyermek otthon aktív, az iskolában passzív. Otthon számtalan alkalom nyílik aktivitásra, míg az iskola — ma még — sok helyen a tömegtanítás miatt ezt *nem is* engedhetné meg. Azokban az esetekben, melyekben az iskolai és az otthoni viselkedés között mégis szöges ellentét mutatkozik, ott nem a környezetben, hanem a gyermek egyéniségében, a rendellenes lelki alkatban van a Janus-arc oka. Csak ezeknek a gyermekeknek, nevezetesen az idegeseknek és hisztériásoknak van két arcuk *s mind a két arc ennek az alkatnak igazi arca*.

IV. Milieutípusok

A milieutípusokat 1. az objektív milieu, 2. a szubjektív milieu vetületek *formái* és 3. a milieuhöz való alkalmazkodás foka szerint csoportosíthatjuk.

Az objektív milieu szerint megkülönböztetünk *a)* falusi, *b)* városi, *c)* ipari és *d)* főúri (elszigetelt) milieukat.

A szubjektív milieuetület *a)* normális és abnormis, *b)* adaequat és inadaequat s végűi *c)* az életkorral változó módon jelenhetik meg.

Az objektív milieuhöz való alkalmazkodás foka szerint megkülönböztetünk könnyebben vagy nehezebben illeszkedő típusokat. Eszerint vannak *a)* megmerevedett, *b)* alkalmazkodó és *c)* független milieutípusok. Az első kettőt a *milieualkotta*, az utolsót a *hajlamalkotta* típusokhoz sorozom.

A hajlamalkotta személyiség önmagából alakul ki s a környezet vele szemben fellépő hatásainak erős egyéniségével minden körülmények között ellenáll. A milieualkotta egyéniség struktúráját külső befolyásoktól nyeri (1, 86, 87).

a) A megmerevedett milieulípus példája: az egy életen át egyhelyben lakó ember. A nemesi kastélyok, főúri paloták, falusi kúriák lakói, százéves cégek örökösei ennek a típusnak a képviselői, kik új környezethez igen nehezen szoknak hozzá. Így látszik, hogy a megmerevedett milieulípus csak a jómódúak körében található meg. De ez csfck látszat. A rossz sort is meg lehet szokni s vannak típusok, kik a rossz milieu állandóságát is szívesen — minden áldozat nélkül — elviselik. A rab nem akarja elhagyni börtönét, a felgyógyult beteg szívesen maradna tovább is a kórházban. *A szokás a nem ideális milieut is adaequáttá tudja tenni.*

A Legenda aurea-ban olvasom ezt az érdekes, a milieuben való megmerevedést támogató legendát.

A vak és a béna együtt koldult. A vak vitte a bénát, a béna mutatta az utat. Így tengődtek egymást kiegészítve, szociális symbiosisban s nagy vagyona tettek szert. Kolduló útjukban egyszer csak meghallották, hogy Szent Márton ereklyéit viszik egy körmenet élén. Aki a processióval találkozik, az egészséges lesz. Mindkeltőt nagy félelem fogta el. Féltek, hogy meggyógyulnak s vége lesz a szánalom útján biztosított nyugodt életnek. Pedig már szép vagyonuk volt! Mégis féltek, hogy — épek lesznek. A vak a béna útmutatása szerint ide szaladt, oda szaladt s a nagy izgalomban nekifutott a körmenetnek. A szerencsétlenség megtörtént: a vak látott, a béna járt! S mint a legenda írja: mindketten igen elszomoródnak.

De nemcsak a legenda, hanem a valóság is szolgál hasonló példákkal. Nem egy ilyen társaságon való koldulást volt alkalmam megfigyelni (süket és vak, vak és féllábú) s ha kórházi kezeléstről vagy elhelyezésről szólottam nekik, hatósági embert láttak bennem, ki”megélhetési alapjuktól” akarja őket megfosztani.

A legenda és a valóság szomorú kolduspárjainak szubjektív

milieuetülete a szájalom, a részvét elemeiből épül fél s ezt a megmerevedett milieut még ép test és jó egészség árán serti hajlandók elhagyni.

b) *Az alkalmazkodó milieutípus* lakói a fővárosoknak negyedről-negyedre vagy hónapról-hónapra költözködő szegény emberei. A kényszerűség — a kilakoltatás — mesterségesen termeli ki ezt a típust. Az új milieut ezek az emberek könnyen szokják meg. — A minden évben más iskolában felbukkanó „*vándor-diák*”, kinek a régi intézetben a tanítási év végén kitelt a becsülete, már első nap otthonosan érzi magát az új iskolai milieuban.

c) *A független milieutípusban* a hajlam az uralkodó. Ide ai kivételes egyének (írók, művészek) tartoznak, kiknek az objektív milieu útján támadó szubjektív vetületét túlnyomóan a hajlam szabja meg. Ezzel szemben a hétköznapi emberek milieuetületeinek keletkezésében a hajlamnak sokkal kisebb szerep jut.

V. A pedagógiai milieukutatás feladata és módszerei

Mi a milieupedagógia és -pszichológia gyakorlati oldala?

1. A szülő, a társadalom, az állam igyekezzék *kedvező ideális objektív milieut teremteni a gyermek számára*; cselekedjék megokoltan a jövő nemzedék érdekében s ne engedjen az esetlegeségeknek, a véletleneknek túlnagy területet (119).

Uralkodjunk az objektív milieun, hogy az ideálisan adaequat szubjektív milieukép is ennek a tudatos cselekvésnek a jegyében alakuljon ki, mert a milieu tökéletlensége az embert szerencsétlenné, gonosszá teheti. Ezért fontos megállapítanunk, hogy mi a család a gyermek számára. A milieut meg kell javítanunk, de nem szabad azt hinnünk, hogy a pedagógia tisztán technikai művelet, mely megtehető alkalmas milieuk megteremtésében merül ki (15,18,66).

Az pedagógiai milieukutatás feladata a gyermek- és ifjúkorúak objektív milieujének és szubjektív milieuetületének módszeres vizsgálalaa:

A milieutól meg kell különböztetnünk a helyzetet. A milieut a vetületi kép állandósága jellemzi, a helyzetet az egy milieu számára tipikus, valós jelenségek alkalmosszerűsége; ott huzamos, itt rövid ideig tartó jelenségekkel van dolgunk. A szituációs kutatás meghatározott milieuk jellemző helyzeteibe, viszonyaiba igyekszik behatolni (17). Fontos, hogy a valóban jelentős helyzeteket ragadjuk ki.

Az objektív és szubjektív milieutényezők elemzését megelőzi annak a vizsgálata, vajjon milyen szerepe van a hajlamnak, eV a milieunek az egyéniség kialakulásában (95, 97, 98, 106).; A milieut is, a hajlamot is elszigetelten kellene látnunk. De hogyan szigeteljük el a milieut a Tiajlámtól?

Vérschuer szerint (127-129) két iránya van a kutatásnak.

a.) A hajlam és a milieu tényezői közül az egyik egészen vagy részben ismeretes és a másikra csak következtetünk.

aj Ismeretes a milieu. Vannak szociálanthropológiai kutatók — kitűnő összefoglalásukat *Lucy Hoesch-Ernst* könyve (58) adja, — (*Böwditsch, Broca, Hoesch-Ernst, Hrducka, Mac Donald, Niceforo, Pagliani, Pfitzner, Quételet, Éaioson, Roberts és Tarnowsky*) és csekélyszámú idevágó pszichológiai munkák, ú. m. *Niceforo* könyve (93) és időrendben mint legelsők *saját kísérleteim* (130, 131), melyek *egy meghatározott milieuból*, például a szegény néposztályból veszik vizsgálati anyagukat.

Az emlékezet pszichológiájára vonatkozó kutatásaim egy része Budapest külvárosának, egy ú. n. szegénynegyednek (Óbuda) gyermekeivel foglalkozott. Mind a közvetlen, mind a másnapi megtartó emlékezet terjedelme és időtartama egy különösen rossz értéket feltüntető tanulóra irányította figyelmemet. Az átlag emlékezeti terjedelmek az első napon 83.35, a másodikon 76.90%-ot tüntettek fel. Az átlag időtartamok mindkét vizsgálati napon 2. másodperccel szerepeltek. Ezzel szemben ennek az átlagértékektől messze elmaradó tanulónak emlékezeti terjedelmét az első napon: 25.60, másnap 2.51%-ban, időtartamait pedig 31, illetve 33 másodpercben alapíthattam meg. Utána jártam, mi az oka ennek a normális értékektől ily szokatlan eltolódásnak. Egyáltalán nem lepett meg — az elemzett rendellenes asszociációk alapján — a tanító jelentése, melyből megállapítást nyert, hogy kórosan gyöngetehetségű tanulóval van dolgunk. *Az egyforma milieuból kiütközött az öröklés súlyos terhe: az imbecillitás.*

Az egyenlő milieu ereje az embereket alakítja, formálja és végeredményében testben-lélekben egyenlővé teszi őket. *A milieut tehát ismerjük s mindazokban az esetekben, melyekben a milieualkotta normától eltérést tapasztalunk, ezt a rendellenességet az öröklés terhére kell írunk.*

b) Ismeretes az öröklési tényező, az egyező öröklési anyag és pedig minden kétséget kizáróan. Az egyenlő hajlamoktól eltérő jelenségeket ezekben az esetekben csak a milieunek fogjuk tulajdonítani.

A legvilágosabban vizsgálhatjuk az öröklési anyag egyezőségét ikreken.*

* Néhány szóval rá kell mutatnom az ikerkutatás (36, 76, 81, 92, 123) máig megállapított tételeire, mert ezek nélkül sem a milieupedagógia, sem a milieupszichológia nem tudja alapjait lerakni. íme:

Az újszülöttek közül — a magyar kórházi adatokat véve figyelembe — kb. 1% az ikerszülött. (*Szili Jenő dr.* közkórházi főorvos úr szíves közlése szerint a budapesti *Szent István közkórház* szülészeti osztályán 1919-1933-ig 15000 szülést vezettek le; ezek közül ikerszülés (hármás ikrek is) 147 volt.

Az egypetéjű ikreknek azonos az öröklési anyaguk.

Az egypetéjűek mindig egyneműek, míg a kétpetéjű ikrek különeműek is lehetnek.

A kétpetéjű ikrek különböző öröklési anyagból fejlődtek s a nem ikertestvérektől csupán abban különböznek, hogy egyidőben jöttek a vi-

1. Az egypetűjű s mindig egynemű ikrek már öröklési anyaguk egyenlőségénél fogva is hasonlóbba egymáshoz testben is, lélekben is, mint a kétpetűjűek. Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy az egypetűjűek *minden* tulajdonságukban azonosak. Az öröklési anyagok nem merev képletek, melyek szigorúan megszabott kémiai-fizikai törvényszerűségek szerint így és csakis így fejlődhetnek. A tulajdonságok kialakulása többé-kevésbé mindig függ a milieutól, mely ezekre az öröklési anyagokra mint kiváltó inger hat. Az úgynevezett „összbenyomásra” azonban nem szabad támaszkodnunk, mert vannak egymástól teljesen elütő egypetűjű ikrek (13, 34, 75, 88). Csak pontos vizsgálatok adhatnak ezekre a kérdésekre határozott felvilágosítást.

2. A kétpetűjű ikrek viszont az azonos milieuhatásoknál fogva hasonlóbba egymáshoz (*Thorndike* szerint kétszerte), mint többi testvéreikhez. *Verschuer* (127) egy házaspárnak négy fiúgyermekét vizsgálta meg: ezek közül az egyik öröklésileg azonos, a másik öröklésileg különböző ikerpár volt. Testi adataik beszédes bizonyítékai a hajlam és milieu szerepének.

Mind a négy gyermek azonos milieuhatások alatt állott, tehát a különbségek, melyek az egypetűjűeknél egészen jelentéktelenek (testsúly 20.0-25.5 kg; testmagasság 1260-1263 cm), a kétpetűjűeknél igen nagyok (testsúly 355-450 kg; testmagasság: 1471-1500 cm), pusztán az öröklött hajlamoknak a rovására vagy ha úgy tetszik, javára írandók.

Egypetűjű ikrek ugyanabban a milieuban (ugyanegy lakóhely, lakás, táplálék, testi és szellemi foglalkozás, ugyanegy betegség) testi méreteikben alig különböznek egymástól, más-más milieuban azonban, különösen azokban a testi méretekben mutatnak eltérést, melyek a környezet által könnyen befolyásolhatók (testsúly, mellkőrfogat) míg a kevésbé könnyen befolyásolható méretek (testmagasság, vállszélesség, fejméretek) alig térnek el egymástól.

Lange (75) módszeres szabatosága kutatásai szerint *13 öröklésileg azonos ikerpár közül a kriminális iker párja 10 esetben szintén büntetett életű.* A többi három eset közül egynél az

lagra. Hasonlatosságuk egymáshoz nem nagyobb, mint többi testvéreikhez. A kétpetűjű ikrek esetében — a mit *Leu* vizsgálat szempontjából — mégis igen nagyfontosságú az egyidejű születés. Azonos a milieu nemcsak a világrajövetelt megelőző 9 hónapban, de azonos lehet a milieu a későbbi korban is. Szüleik és az ikrek közt teljesen egyforma a; életkörülmény. Más «azonban az előbb vagy utóbb született testvérek életkörülménye a szülőkhöz viszonyítva. Már ebből a szempontból is má.8 az ikrek milieuje, mint testvéreiké. *Körülmény tehát milieukülönbséget is teremt* (22, 128, 129). Mert nem mindegy, hogy fiatal házaspár, vagy idősebb házaspár gyermekeként látja-e meg a világot az újszülött. Itt a derűs jövő szép panorámája aranyozza be a családi kört, ott a lenyugvó nap sötét gondjai vetik árnyukat a gyermekszoba fehér falára.

öröklési azonosság nem volt biztossággal megállapítható, a másik kettőnél a különbözőség valószínűleg agyi sérülések következménye. 17 egynemű, de *öröklésileg különböző* ikerpár közül a kriminális ikernek csak két esetben volt a párja is bűnöző. *Az egypetéjű ikrek, a bűnnel szemben azonos, a kétpetéjűek teljesen eltérő módon viselkednek.*

Ha a hajlam és milieu elválasztása sikerült (nem állunk természetesen mindig ilyen „tisztá” esetekkel szemben), rátérünk a milieu vizsgálatára.

A milieukutatás számára ma már jól kidolgozott kérdőívek vannak, melyek a személyek (szülők, testvérek, stb.), a lakás (nagysága, ágyak száma, alvóhely, stb.) és a különös, nevelési befolyások (napirend, felügyelet, táplálkozás, alvás) főbb fejezetei köré csoportosítják kérdéseiket (89).

A milieukutatás módszerei *Busemann* szentt (15): a kazuiszlika, tipológia, kísérlet, statisztika, lelkiek fejtegetése és a szituáció elemzése. — *Hellpach* az emberi környezet geopszichikai, szociálpszichikai és kulturális ható köreinek biológiai vizsgálati módszerét 1. a megfigyelésben (önmegfigyelésben), 2. a statisztikában és 3. a kísérletben látja.

A módszeres vizsgálat mind az objektív milieut, mind a szubjektív milieuetületet az *egymásmellettiség* és az *egymásutáni-ság* nézőpontjai szerint elemzi.

Az objektív milieuk synchronikus vizsgálata az egyidőben létező objektív milieuket kutatja. A pusztá, a farm, a kis város, a nagy város. Amerika felhőkarcoló metropolisai a helyi egymásmellettiség, a synchronikus objektív milieu kiragadott típusai.

A diachronikus kutatási módszer az objektív milieuk fejlődését vagy helyesebben mondva a milieuk időbeni egymásutánját figyeli. Éhből a nézőpontból tekintve, minden objektív milieu egy fejlődési sor tanja. A tagok között mélyebb logikai kapcs&olat nem mutatható ki. A diachronikus fejlődés még legjobban a történelem változó milieuivel tüntet fel valamelyes hasonlatosságot. Minden történelmi kor egy-egy sajátos objektív, kulturális milieuból emelkedik ki. Az ókor klasszikus földje^ a középkor égbenyúló templomai s a renaissance művészi levegője, napjaink gyárkéményerdei mind egy-egy kor objektív milieujének megfelelő szubjektív milieuetületei.

A szubjektív milieuetület vizsgálatakor beszélhetünk az egyén szubjektív milieuképének kereszt- vagy hosszsmetszetről. A keresztmetszet az egyénnek egy meghatározott időben való szubjektív (*synchronicus*) milieuképét mutatja, míg a hosszsmetszet az egyén szubjektív milieuetületének fejlődését, időbeni (*diachronikus*) változását. A szubjektív milieu keresztmetszetét vizsgálom, ha az iparos, a falusi vagy főrangú gyermek szubjektív milieuetületet elemezem. A szubjektív milieuetület hosszsmetszete: az egyén éleiben való milieu változás. Más a csecsemő, a gyermek, az ifjú, a meglett s öreg ember szub-

jektív milieuje. Hogy ezek a milieuetületek a lelki étellel kapcsolatban vannak, természetes.

A szándékos kulturális milieuhatásoknak — mint tudjuk — nagyobb és mélyebb a nevelőhatásuk, mint a nem szándékosaké (80), mint a milieutényezőké.

A jólmegtanított környezetváltozás — a rendellenes gyermekek esetében — sokszor a gyógyítás erejével hat. Léhát a célnevelés itt a milieunevelés útján éri el kiiűzött célját. Kitűnő példa erre az ideges gyermek, ki otthonában szeszélyessége, fegyelmezetlensége miatt szinte tűrhetetlen, idegen környezetben, intézetben, szakember keze alatt, egy-két év alatt „jó gyermekké” lesz.

A milieuváltozás — egyik túlzó állítás szerint — kitűnően beválthatnék a kisegítő iskolai tanulók esetében. Eszerint nem kellene egyebet tenni, mint a kisegítő iskolát az elemibe beolvasztani, hogy a normális környezet magához emelje a gyöngélméjű anyagot. Súlyos tévedést rejt magában ez a gondolat. Ennek a téves gondolatnak számos ellenérve közül csak a két tipikusan különböző lelki struktúrára (normális, gyöngélméjű) hívom fel a figyelmet. Ezzel a két típussal az egy nevezőre hozott pedagógia nem tud boldogulni. *A debilisek egy nem adaequat milieube kerülvén, félszegnek érzik magukat* s látván azt a nagy űrt, mely őket normális társaiktól elválasztja, szinte belenevelődnek a csökkentértékűségbe.

Ezek a környezetváltozások (épp így a nagy bánattal sújtott emberek utazásai) nem egyszerű helyi változások. Az objektív milieunek itt csak másodrangú szerepe van. Az elsődleges tényező: a *szubjektív milieualkotás*; ez az egyén lelkét új képzetekkel, érzelmekkel, vágyakkal, akarati irányokkal telíti meg. És ez a szubjektív milieualkotás új lelket, normális életet ad az egyénnek.

A milieu hatása ellen látszik szólani az a tény, hogy akárhány lángelme — minden objektív milieu ellenére — a legnagyobb nélkülözések között is „kitör és eget kér”. *Petőfi* és *Arany* nélkülözésekben gazdag ifjúsága erre valóban bizonyító adatul szolgál. De egészen bizonyos, hogy nem. csekély az elkallódott lángelmék száma, kik a küzdelmet nem tudták végigharcolni s időnek előtte pusztultak el (15).

Ma két nézet áll egymással szemben: az optimista és a pesszimista álláspont. Azok, akik rózsás színben látják a jövőt, a milieu mindenhatóságában bíznak rendületlenül. Ennek a túlzó optimista álláspontnak klasszikus képviselője a XVIII. századbeli francia naturalista filozófus, *Helvetius* (49). A nevelés mindenhatóságát hirdeti a fanatikusok lángoló tüzével. *L'éducation peut tout* — hangzik pedagógiai jelszava. Hajlamok nélkül jövünk a világra s a nevelés gyúr-farag bennünket azzá, amik vagyunk. Az ember tehát a nevelés terméke s így a nevelők az egész nemzet sorsát tartják a kezökben.

A sötéten nézők a hajlam legyőzhetetlenségében látják minden nevelési törekvés hiábavalóságát. Az ember sorsa a nemzés pillanatában eldőlt az egyén egész mivoltát, fejlődését, kialakulását a genotypus már eleve béklyóba szorítja. A kriminális ikrek görög végzettragédiákra emlékeztető szomorú sorsa megdöbbeníti a nevelőt, de el nem csüggeszti!

A nevelés jelentősége nem kisebb, sőt nagyobb, ha tudjuk, hogy csak személyes tulajdonságokra gyakorolhatunk befolyást s nem az öröklött genotypusra (tiO). Épp ezért kell minden nemzedéket újból nevelni, mert a faj pillanatnyi állapota a személyes tulajdonságok összessége. A pillanatnyi állapot pedig magában foglalja az alakítható szubjektív és objektív milieutényezőket is.

I R O D A L O M *

1. *Argelander A.* Die Bedeutung des Milieus für die intellektuelle Entwicklung (B.-Hdb. 270 1. Teljes címét 1. 17. sz. alatt).**

2. *Argelander A.* Der Einfluss des Milieus auf die kindliche Sprachleistung. ZPdPs 29, 34. 1928.***

3. *Argelander A.* Der Einfluss der Umwelt auf die geistige Entwicklung. (Jenaer Beitr. 7.) Langensalza 1928.

4. *Argelander A.* Über den sprachlichen Ausdruck des Schulkindes in der freien Erzählung. (Jenaer Beitr. 3.) Langensalza 1927.

5. *Bickersteht M. E.* The application of mental tests to children of various ages. Brit. J. of Psych. 9, 23. 1917—19.

6. *Birnbaum K.* Handwörterbuch der medizinischen Psychologie. Unter Mitarbeit von *A. Bostroem, S. Fischer, H. Gruhle* etc. hg. von *K. Birnbaum.* Leipzig, 1930. Ebben *Stern E.* cikke; 1.119. sz. alatt.

* A kérdés tüzetes irodalmát *Argelander* (3), de még inkább *Busemann* (17) műveiben találjuk meg. Előbbi 166, utóbbi 688 címet sorol fel. Itt csak a felhasznált munkákat idézem.

*** Rövidítések:

ArGsPs = Archiv für die gesamte Psychologie.

BhZAngPs = Beihefte zur Zeitschrift f. angew. Psychologie.

B.—Hdb. = *Busemann A.* Handbuch der päd. Milieukunde (1.17. sz.)

Brugsch—Lewy = *Brugsch Th. und Lewy F. H.* Die Biologie der Person (1. 14. sz.).

Jenaer Beitr. — Jenaer Beiträge zur Jugend- und Erziehungspsychologie; herausgegeben von *A. Argelander, W. Peters, O. Scheibner.* Langensalza. 1925-től.

ZAngPs = Zeitschrift für angew. Psychologie.

ZKi = Zeitschrift für Kinderforschung.

ZPdPs — Zeitschrift für päd. Psychologie.

ZPs = Zeitschrift für Psychologie.

** A folyóiratok címe után következő *első, dőlt szedésű* szám a kötetre, a második a lapszámra, a harmadik a megjelenési évre vonatkozik.

7. *Blonsky P. P.* Die faulen Schüler. ZKi 36 1. 1930.
8. *Blonsky P. P.* Das einzige Kind in seinem ersten Schuljahr. ZPdpS 31, 84. 1930.
9. *Boas F.* Anthropometry of Porto Rico. Americ. Journal f. Anthropology. 3, 247. 1920.
10. *Bode P.* Land, Landkind und Landjugend (B.—Hdb 193. 1.)
11. *Bode P. und Fuchs H.* Psychologie des Landkindes. Halle a. S., 1925.
12. *Bösenberg—Beetz H.* Über den Einfluss des Milieus auf Testleistungen. Osterwieck—Harz, 1930.
13. *Bracken H.* Milieu und Vererbung. (B.-Hdb 31. 1.)
14. *Brugsch Th. und Lewy F. H.* Die Biologie der Person. I—IV. köt. Berlin—Wien, 1929—1931.
15. *Busemann A.* Pädagogische. Milieukunde. I. Einführung in die Allgemeine Milieukunde und in die pädagogische Milieutypologie. Halle a. S. 1927.
16. *Busemann A.* Die Schultüchtigkeit nicht volltriger Kinder. ZKi 35, 517, 1929.
17. *Busemann A.* (szerkesztő) Handbuch der pädagogischen Milieukunde. Unter Mitwirkung von *A. Argelander, P. Bode, ff. von Bracken, G. Dehn, G. Herrmann, H. Hetzer, M. Kelchner, H. Kühn, R. Müller-Freienfels, M. Zillig.* (E könyv első cikke *Busemann A.* Einführung in die pädagogische Milieukunde). Halle (Saale.), 1932.
18. *Busemann A.* Psychische Entwicklung und Umwelt. (*A. Just G.* szerkesztésében megjelent *Vererbung und Erziehung* c. műben; 1. 62. szám alatt). Berlin, 1930.
19. *Busemann A.* Grundfragen der pädagogischen Milieukunde. Die Erziehung. 3, 370. 1928.
20. *Bühler (Jh.)* Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem. (Psychol. Monogr. 4. köt.) Leipzig, 1933.
21. *Chadwick M.* The Childs position in the family. Child, 13, 358, 1923.
22. *Curtius F.* Nachgeburtsbefunde bei Zwillingen und Ähnlichkeitsdiagnose. Arch. f. Gynäk. 140, 361. 1930.
23. *Decroly O. et Degand J.* La mesure de l'intelligence chez des enfants normaux d'après les tests de MM. Binet et Simon. Arch. de Psych. 9, 81, 1910.
24. *Dehn G.* Grosstadtjugend. Berlin, 1929.
25. *Dehn G.* Die religiöse Gedankenwelt der Proletarierjugend. Berlin, 1926.
26. *Dehn G.* Die männliche[^]proletarische Grosstadtjugend (B.—Hdb 223. 1.).
27. *Dékány I.* Az ember és környezete viszonyának új elmélete. Földrajzi Közlemények. 52, 1. 1924.
28. *Dietz J. F.* Das Dorf als Erziehungsgemeinde. 2. kiad. Weimar, 1931.
29. *Mac Donald A.* Eine Schulstatistik über geistige Begabung, sociale Herkunft und Rassezugehörigkeit. ZPdpS 14, 440, 1913.

30. *Durfee H. und Wolf K.* Anstaltspflege und Entwicklung im ersten Lebensjahr. *ZKi* 42, 273. 1934.
31. *Fischer E.* Menschliche Erblchkeitslehre. (A *Baur—Fischer-Lenz* Menschliche Erblchkeitslehre und Rassenhygiene I—II. köt. című mű 3. bőv. és jav. kiadásának I. kötetében). München, 1927.
32. *Friedjung J. K.* Zur Kenntnis kindlicher Milieutypen. *Zeitschrift für Kinderheilkunde.* 37, 125, 1924.
33. *Friedjung J. K.* Pathologie des einzigen Kindes. *Ergb. d. inneren Medizin und Kinderheilkunde.* 17. Berlin, 1919.
34. *Frischeisen—Köhler I.* Untersuchungen an Schulzeugnissen von Zwillingen. *ZAngPs* 37, 385, 1930.
35. *Fukuda T.* A survey of the intelligence and environment of school children. *The Am. J. of Psych.* 36, 130. 1925.
36. *Galton, F.:* Inquiries into human Faculty and its development London, 1883.
37. *Gansberg F.* Streifzüge durch die Welt der Grossstadtkinder. 4. kiad. Leipzig und Berlin, 1920.
38. *Giese F.* Die öffentliche Persönlichkeit. *BhZAngPs* 44. Leipzig, 1928.
39. *Goddard H. H.* Die Familie Kallikak; deutsch von *K. Wilker.* 2. kiad. Langensalza, 1934.
40. *Goldberger M.* A közbülső (középső) gyermek lelki élete. *Gyógyászat.* 64. 791. 1924.
41. *Gruhle H. W.* Die Ursachen der jugendlichen Verwahrlosung und Kriminalität. *Studien zur Frage: Milieu oder Anlage.* Berlin 1912.
42. *Grünwald B.* A régi Magyarország 1711—1825. 3. kiad. Budapest, 1910.
43. *Haase E.* Die äusseren Ursachen des Sitzenbleibens in der Volksschule. *ZPdPs* 20, 60, 1919.
44. *Hagen W.* Der Einfluss der Unweit auf Grösse und Gewicht von Schulkindern. *Gesundheit und Erziehung.* 45, 521, 1932.
45. *Hauch E.* Zur differentiellen Psychologie des Industrie- und Landkindes. (Jenaer Beitr. 10) Langensalza, 1929.
46. *Hecker R.* Das Milieu als Krankheitsursache. *Die medizinische Welt.* 2, 105, 1928.
47. *Hellpach W.* Psychologie der Umwelt. *Megjelent: Abderhalden Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden c. mű. VI. C¹ részében,* 109—218 1. Berlin—Wien, 1924.
48. *Hellpach W.* Die geopsychischèn Erscheinungen (Wetter und Klima, Boden und Landschaft in ihren Einfluss auf das Seelenleben) 3. kiad. Leipzig, 1923.
49. *Helvetius C. A.* De l'homme, des ses facultés intellectuelles et de son éducation. London, 1773.
50. *Henselring A.* Erfahrungen über die Stellung der Kinder zur religiösen Tradition. *ZPdPs* 11, 42. 1910.
51. *Hentig H.* Zur Psychologie der sozialen Schichtung. *Zeitschr. f. d. ges. Neurologie und Psychiatrie.* 84, 450, 1923.
52. *Herrmann G.* Formen des Gemeinschaftslebens jugendlicher Mädchen. *BhZAngPs.* 46. Leipzig, 1929.

53. *Herrmann G.* Milieu und Verwahrlosung (B.—Hdb 301. 1.)
54. *Hetzer H.* Soziale Umwelt und Entwicklung der kindlichen Persönlichkeit. Erfurt, 1930.
55. *Hetzer H.* *Kindheit* und Armut. (B.—Hdb 174. 1.)
56. *Hetzer H.* Die Entwicklung des Kindes in der Anstalt (B.—Hdb 159. 1.)
57. *Heywang E.* Das Landkind. 2. kiad. Leipzig, 1924.
58. *Hoesch—Ernst L.* Das Schulkind in seiner körperlichen und geistigen Entwicklung. I. Teil. Leipzig, 1906.
59. *Homburger A.* Vorlesungen über Psychopathologie des Kindesalters. Berlin, 1926.
60. *Johannsen W.* Elemente der exakten Erblichkeitslehre mit Grundzügen der biologischen Variationsstatistik. 3. kiadás. Jena, 1926.
61. *Hubben W.* Eine Milieuuntersuchung bei Hilfsschülern. Die Hilfsschule. 19, 170. 1926.
62. *Just G.* Vererbung und Erziehung. Unter Mitwirkung von A. Busemann, Ph. Depdolla, E. G. Dresel etc. hg. von G. Just. Berlin, 1930.
63. *Kautz H.* Im Schatten der Schlotte. Versuche zur Seelenkunde -der Industriejugend. 2. kiadás. Einsiedeln, 1926.
64. *Kautz H.* Industrie formt Menschen. Versuche einer Industriepädagogik. Einsiedeln, 1929.
65. *Kelchner M.* Die weibliche werktätige Jugend der Grossstadt. (B.—Hdb 240. 1.)
66. *Keller A.* Kind und Umwelt. Anlage und Erziehung. Leipzig und Wien, 1930.
67. *Kerschensteiner G.* Das Grundaxion des Bildungsprozesses. Berlin, 1917.
68. *Kniese F.* Psychologische Leistungsprüfungen an mitteldeutschen Volksschülern und Waisenhauskindern. (Jenaer Beitr. 9.) Langensalza, 1929.
69. *Klumker Chr. J.* *Uneheliche Kinder.* Langensalza, 1925.
70. *Kruckenberga A.* Die Schulklasse. Leipzig, 1926.
71. *Krüger G.* Über die Bewährung von Stadt- und Landkindern als Lehrlinge der Maschinenindustrie. Industr. Psychotechnik. 6, 113. 1929.
72. *Kühn H.* Psychologische Untersuchungen über das Stiefmutterproblem. BhZAngPs 45. Leipzig, 1929.
73. *Kühn H.* Die Bedeutung der Familie für das Kind. (B.—Hdb 128. 1.)
74. *Lambrechta K.* Az elszigetelődés törvénye. Föld és ember. 3, 75. 1923.
75. *Lange J.* Verbrechen als Schicksal. Studien an kriminellen Zwillingen. Leipzig, 1929.
76. *Lauterbach C. E.* Studies in Twin Resemblance, Genetics 10, 525. 1925.
77. *Lehmann A. und Peder sen R. H.* Das Wetter und unsere Arbeit. ArGsPs 10, 1. 1907.
78. *Loosli C. A.* Anstaltsleben. Betrachtungen und Gedanken eines ehemaligen Anstaltszöglings. Bern, 1924.

79. *Loosli-Usteri M.* Von der Geistes und Seelen Verfassung der Anstaltskinder. Psychol. Rundschau, 2, 45, 1930.
80. *Löwenberg, I.* Geheime Miterzieher. Studien und Plaudereien für Eltern und Erzieher. 4. kiad. Hamburg, 1906.
81. *Löwenstein O.* Psychische Anlage und Umwelt. Zwillingpsychologische Untersuchungen. Bericht über den 5. Kongr. f. Heilpäd. m Köln. 349. 1. München, 1931.
82. *Machacek J. und F. Tremel.* Studien über einzige Kinder ZKi 32, 340. 1926.
83. *Máday I.* Tehetség és individuálpaszichológia. (Megjelent a „Tehetség-problémák” c. kötetben. 58. 1.) Budapest, 1930.
84. *Mailing-Hansen R.* Über Periodizität in Gewicht der Kinder. Kopenhagen, 1883.
85. *Marbe K.* Persönlichkeit und Aussage. Graz, 1931.
86. *Meister, H.* Die Retention des Schulwissens und ihre Beziehung zur Persönlichkeit (Jenaer Beitr. '2.) Langensalza, 1926«
87. *Michels R.* Einfluss des Milieus auf die Person (Brugsch—Lewy IV. kötet, 447. 1. 1929.)
88. *Muckermann H.* Giundriss der Rassenkunde. Paderborn, 1934.
89. *Müller A.* Abhängigkeit der Schulleistungen von wirtschaftlichen und sozialen Einflüssen. ArGsPs 83, 119. 1932.
90. *Müller F.* Landjugend und Beruf. Ein Beitrag zur Psychologie des Oberstufenalters. ZPdPs 33, 309, 1932.
91. *Müller-Freienfels R.* Erlebnis und Milieu. (B.—Hdb 98. 1.)
92. *Newman H. H.* Mental and physical traits of identical Twins reared apart. Journ. of Hered. 20, 49. 1929.
93. *Niceforo A.* Anthropologie der nichtbesitzenden Klassen. For dította *Michels R.* és *Köster A.* Leipzig—Amsterdam, 1910.
94. *Nixdorf G.* Das Milieu unserer Hilfsschulkinder in Mass und Zahl. Die Hilfsschule, 26, 406. 1933.
95. *Peller S. und Zimmermann L.* Umwelt, Konstitution und Menarche. Zeitschr. f. Konstitutionslehre. 17, 258. 1932.
96. *Peters K. G.* Um die Seele des Asozialen. Freiburg i. Br., 1926.
97. *Peters W.* Die Vererbung geistiger Eigenschaften und die psychische Konstitution. Jena, 1925.
98. *Pfahler G.* Vererbung als Schicksal. Leipzig, 1932.
99. *Piéron H.* L'évolution de la mémoire. Paris, 1910.
100. *Popp W.* Das pädagogische Milieu. Studien zum Milieubegriff und einer Milieupädagogik. Fr. Manns Pädag. Magazin. Heft 1179. Langensalza, 1928.
101. *Popp W.* Milieu und Selbstbestimmung in der individuellen Entwicklung. Langensalza, 1930.
102. *Rada M.* Das reifende Proletariermädchen. Wien, 1931.
103. *Ranschburg P.* A fiatakorzi züllöttség lélektanának, kortanának és gyógypedagógiájának alapjai. Különnyomat a fiatakorúak bírái, ügyészei és a pártfogó tisztviselők részére rendezett továbbképző tanfolyamon tartott előadások első sorozatából, Budapest, 1914.
104. *Ranschburg P.* Az emberi elme. I—II. Budapest, 1923.

105. *Räuber A.* Homo sapiens ferus oder die Zustände der Verwilderten. Leipzig, 1885.

106. *Reiter H.* und *Mischke H.* Bedeutung von Anlage und Milieu bei weiblichen Fürsorgezöglingen Mecklenburgs. Monatsschr. f. Kriminalpsych. 23, 513. 1932.

107. *Roloff H. P.* Vergleichend-psychologische Untersuchungen über kindliche Definitionsleistungen. BhZAhgPs 27. Leipzig, 1922.

108. *Runge W.* und *Rehm O.* Über die Verwahrlosung der Jugendlichen. Abhandlungen aus der Neurologie, Psychiatrie, Psychologie und ihren Grenzgebieten. 37. kötet. Berlin, 1926.

109. *Rühle O.* Die Seele des proletarischen Kindes. Dresden, 1925.

110. *Sasserihamen R.* Über geistige Leistungen des Landkindes und des Stadtkindes. BhZAngPs 37. Leipzig, 1926.

111. *Scheler M.* Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Halle a. S., 1921.

112. *Seheufgen H. J.* Das Seelenleben des Landkindes. Paderborn, 1927.

113. *Schlemmer H.* Gemeinschaftsleben der Jugend und die Schule. Leipzig, 1926.

114. *Schuyten M. C.* Über das Wachstum der Muskelkraft bei Schülern während des Schuljahrs. ZPs 23, 101. 1900.

115. *Semon R.* Die Mneme als erhaltendes Prinzip im Wechsel des organischen Geschehens. 4. és 5. kiadás. Leipzig, 1920.

116. *Slawinsky M.* Milieupädagogik. Versuch einer pädagogischen Gruppensoziologie. Tilsit, 1926.

117. *Sombart W.* Das Proletariat. Frankfurt a/M., 1906.

118. *Spranger E.* Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit. 6. kiadás. Halle, a. S., 1927.

119. *Stern E.* Milieu. (Birnbauer; Hdb. 323. 1. — lásd 17. szám alatt.) Leipzig, 1930.-

120. *Stern W.* Die menschliche Persönlichkeit, 3. kiadás. A „Person und Sache“ 2. kötet. Leipzig, 1923.

121. *Striemer A.* Der Industriearbeiter. Jedermanns Bücherei. Breslau, 1923.

122. *Taine H. A.* A görög művészet bölcselése. Ford. Ferenczi Zoltán. Budapest, é. n. (1923.?).

123. *Thorndike E.* Education. A first book. New York, 1912.

124. *Toscano L.* Osservazioni Fisicoi Psichiche fatte sugli Alunni. (Atti del V. Congr. Intern. di Psicologia. Roma, 1905.).

125. *Tumlirz O.* Pädagogische Psychologie. Leipzig, 1930.

126. *Uxküll I.* Umwelt und Innenwelt der Tiere.; Berlin, 1921.

127. *Verschuer O.* Anlage und Milieu. (A „Kind und Umwelt“ c. műben 39. 1.; szerk. Keller A. — 1. 66. sz. alatt.) Leipzig—Wien 1930.

128. *Verschuer O.* Die vererbungsbiologische Zwillingsforschung. Ergebnisse der inneren Medizin und Kinderheilkunde. 31. köt. Berlin, 1927.

129. *Verschuer O.* Erbpsychologische Untersuchungen an Zwillingen. Zeitschrift f. indukt. Abstamm.- und Vererbungsl. 54, 280, 1930.

130. *Vértes O. J.* Wortgedächtnis im Schulkindesalter ZPs 63, 19, 1912*

131. *Vértes O. J.* Behalten und Vergessen des Kindes. ZPs 122, 141. 1931.
132. *Vértes O. J.* Nervöse Kinder. Ein Handbuch für Eltern und Erzieher. Paderborn, 1934.
133. *Vértes O. J.* Das Gedächtnis der Blinden. ArGsPs 39, 230, 1920.
134. *Voss Th.* Die Entwicklung der religiösen Vorstellungen untersucht auf Grund stenographisch aufgenommenen Aussagen von 120 Volksschulkindern in Alter von 5—14 Jahren. ArGsPs 57, 1. 1926.
135. *Wells G. R.* The application of the Bihet—Simon test to groups of white and colored children. Psych, monogr. 32, No 3. 1923.
136. *Wexberg E.* Individualpsychologie. Eine systematische Darstellung. 2. kiadás. Leipzig, 1931.
137. *Winch W. H.* Mental adaptation during the school day as measured by arithmetical reasoning. J. of Educ. Psych. 4. 17, 1913.
138. *Zergiebel M.* Der Einfluss des Grossstadtmilieus auf das Schulkind. ZPdPs 13, 325. 1912.
139. *Zillig M.* Nachahmung und Suggestion (B.—Hdb 56. J.J.
140. *Zillig M.* Über eidetische Anlage und Intelligenz. Fortschritte der Psychologie. 5, 293. 1922.

TARTALOM

	Oldal.
I. A milieu	3
II. Szubjektív milieuetület	5
1. Objektív milieu és szubjektív milieuetület.....	5
2. Normális és rendellenes milieualkotás	9
3. Adaequat és inadaequat milieualkotás.....	13
III. Az objektív milieu.....	15
1. Természeti milieu.....	16
2. Kulturális milieu.....	20
a) A városi és a falusi gyermek milieuje	22
b) A munkás gyermek milieuje.....	24
c) A szegény gyermek pszichológiája	24
β) A szegény ifjúság milieuje	28
c) Elszigetelt milieu	31
3. Emberi milieu	32
a) A család.....	33
b) Iskola és Hospitalismus	38
c) Viselkedés különböző milieukben	41
IV. Milieutípusok	41
V. A pedagógiai milieukutatás feladata és módszerei.....	43
Irodalom.....	48